

412-652.1/6
Аржан Адаров

Тонйукук

~~177746~~

1905074
0210
10 02.

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР
ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ
г. ГОРНО-АЛТАЙСК · 1971

WINDING WATER
TO THE
MOUNTAIN

(227)2
A 285

944441

190196

Аржан Адаров

25

ТОНЙУКУК

Горно-Алтайская
Областная
БИБЛИОТЕКА.

84(д=632.1)/6-5
А 285

БАЖАЛЫКТАР

Кире сөс	5
Алтайда	10
Каганнаг келген бичик	23
Жолдо тушташтар	43
Уч улу түрк	59
Гоби Алтайда	82
Улгерчи	93
Басмалдар	101
Тонйукуктын санаалары	108
Табгачтаг келген элчи	117
Күл-тегиннинг өлгөни	125
Түбек	137

Владимир Оничинович Адаров

ТОНЬЮКУК

(поэма)

на алтайском языке

Редактор Н. П. Кучняк
Художник И. И. Ортоңулов
Художественный редактор И. И. Митрофанов
Технический редактор М. Г. Шелепова
Корректоры У. М. Баббаева и А. А. Боконокова

Сдано в набор 28/V-1971 г.
Подписано к печати 22/VI-1971 г.
Формат 70×108¹/₃₂ Усл. п. л. 6,3;
Уч.-изд. л. 5,86. Бумага типографская № 2.
Тираж 1000 экз. АН 10461.
Заказ 2686. Цена 60 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

Кире сөс

Мен историк эмезим, је андый да болзо, бу наука-ла јилбиркеп таныжып јадым. Анчадала јебрен ороондор, албатылар керегинде бичиктерди кычы-рарын сүрекей сүйдим. Мун жыл, эки мун жыл мы-нан озо Алтайда кандый улус јаткан, нени эткен, нени сананган? Оны билип алары јилбүлү эмес пе? Је ол ыраак өйлөрдү билип аларга биске история, археология, этнография деп наукалар болужып јат. Алтай керегинде, Алтайда јаткан уктар, сөсктөр керегинде көп ученыйлар бичиген. Меге анчадала Л. Н. Гумилевтын «Јебрен түрктөр» деп бичиги јараган. Шак ол бичикти кычырганымнын кийинин-де, анайда ок С. Е. Маловтын «Түрктөрдүн јебренде бичигенинин памятниктери» деген бичигиле таныш-канымныч кийининде бу поэманы бичиир деп сана-нып алгам. Поэмадагы керектердин көп јаны јү-рүмде чын болгон. Темдектезе, Тонйукук, Билге-ка-ган, Күл-тегин ле оноң до өскөлөри јүрүмде чын ла болгон улус. Бир кезек учуралдарды ла улустарды мен бойым сананып тапкам. Је поэманың учурын јартаардан озо түрктөрдүн баштапкы ла экинчи каганаттары (ороондоры) керегинде кыскарта ай-дарга турум.

Бистин эрада бежинчи чакта түштүк Алтайдын кырларында түрк деп албаты јаткан. Ол Жужань-нын (эмдиги Монголиянын јеринде болгон ороон-нын) каанына темирле калан төлөп туратан. Ол

тушта Алтайда темир кайылытары бийик кеминде болгон деп, ученыйлар темдектейт.

Түрктөрдүч башчызы Бумын 547 жылда телеуттарды бойына бактырган, 552 жылда Жужаньнын каанын Анахуаньды оодо соккон. Ол бойын Бумын Иль-хан деп аданган. 552 жылда каан өлгөн. Онын ширезине Кара Иссык-хан отурган. 553 жылда Кара Иссык-хан жужаньндарды жеңип, Күнчыгыш Кытай жаар сүрген. 554 жылда Бумын-каганнын (каан дегени) ийнизи Истеми күнбадышты жуулап барган. 557 жылда Истеми вар, хуни, огор деп албатыларды жеңип, түрктөргө бактырган. Тирме жылдын туркунына түрктөрдүн ороонынын күнбадышта граны Дунайга жеде берген. 576 жылда түрктөр Боспорго жедип, Константинопольго табару эткен, 557 жылда Крымды жуулап алган. Бу жылда Истеми-каган өлгөн. 579 жылда, Тоба-каган башкарып турар тушта, түрктөр Кытайды жуулаган. Ол тушта бу ороонды түрктөр Табгач деп адайткан. Ол өйлөрдө Кытайда эки каандык болгон: Бэй-ци ле Бэй-чжоу. Онын учун Тоба-каган олар керегинде мынайда айдатан: «Түштүктө эки уулчак ла амыр отуратан болзо, жоксыраарынан коркыш жок» — деп. Ненин учун десе, түрктөр жылына Кытайдач жүс мун түрбек торколо калан алып туратан. Ол тушта каганаттын граны Маньчжуриядан Кара талайга жетире, Алтайдан Тибетке жетире болгон. Ие түрк каандар бой-бойыла өштөжип, жуулажып турала, каганат 604 жылда эки башка бөлинген. Күнчыгыш каганат сүре ле Кытайла жуулашкан, Күнбадыш каганат Иранла, Византияла жуулашкан. 628 жылда Бөрү-шадтын* черүзи

* Шад — принц, каан утку кижн.

Тфилисти жуулап алган. Ол өйлөрдө түрктер жуулап алган көп тоолу албатылар сүрө лө түймөп турган. кагандардын уулдары бой-бойын ширееден аңтарып, өштөжип баштаган. 630 жылда Китай Күнчыгыш каганатты жуулап, жоголтып салган. 631 жылда Чеби-хан Алтайдын кырларында жажынган. Күнбадыш каганаттын каандары бой-бойын өлтүришип баштаган. 656 жылда каганат жайрадылган. Волга ла Доннын ортозында хазарлардыч каганады төзөлгөн. Бежен жылдын туркунына түрктерди лө ого жуук өскө дө албатыларды Китай бийлеген. Ол өйдө анда Тан деп империя болгон. Ле жайым сүйүтөн жуучыл түрктер 683 жылда Китайга удурө түймөөн баштаган. Түймөөнди баштаган кижиди Кутлук, онын болушчызы Тонйукук. 686 жылда Кутлук Синьчжоуда Китайдыч черүзин оодо соккон. Онон бойы жөндирип, Гоби ажыра Алтайга тескерлеген. Истеп келген черүни чөлдө оодо соккон. Ол бойын Элтерес-каган деп аданган. 693 жылда ол өлгөн, онын ордына ийнизи Мочур ширееге отуруп, бойын Капаган-каган деп аданган. Бу өйдөң ала эмдиги Монголиянын жеринде экинчи түрк каганат төзөлгөн. Капаган-каган тушта каганаттын жери элбеген. 698 жылда Мочур Капаган-каган Китайга табару эдип, онын черүзин оодо соккон. 701 жылда ол Китайды база катап жуулаган. Күл-тегин Тарбагатайды жуулап алган. 710 жылда түрктер кыргызтарды, түргөштерди, татабтарды жуулап, бойына бактырган. 714 жылда Эрчиште карлуктар ла Калкада уйгурлар түймеген, олардын түймөөни көмө базылган. 716 жылда Капаган-каганды түймеген байыркылар

өлтүргөн. Онын ордына ширееге тодоштордын ша-
ды Могилян отурган. Бойын Билге-каган деп адан-
ган. Поэма шак бу өйлөр керегинде бичилип жат.
Ненин учун? Бу суракка бир сөслө каруу берерге
күч. Мында көп шылтактар бар. Элден ле озо мен
алтай албатым керегинде санангам. Бис не улус,
бис кайдан бүткен, чыккан албаты? Муң жылдар-
дын туркунына бис нени эткенис? Орхоннын жанын-
дагы таштардагы Күл-тегин ле Тонйукук керегинде
бичиктерде төлөс лө тодош улус керегинде айдылып
жат. Бу түрк албатынын эки бөлүги болуптыр. Олор
Алтайда бүткен, Алтайдаң барган, же качан Күнчы-
гыш каганатты Китай жуулап аларда, Чеби-хан Ал-
тай жаар качкан, оныла кожо келген тодош, төлөс
түрктер Алтайдын кырларында артып калган.
Олор эмди де бар. Бу Алтайда тоозы эн ле көп
сөөктөр болуп жат. Айдарда, бис жебрен түрктердин
ач-үрени болуп жадыбыс. Ол керегинде Лев Нико-
лаевич Гумилев ло Леонид Павлович Потапов сүре-
кей чын бичип жат. Чеби-хан Алтайдын кырларында
жадып, тынган, албатызы, малы көптөгөн. Же ол
Алтайдын кырларынан Монголиянын элбек жерле-
рине чыгып барарда, Китайдын черүзи оны оодо
согуп, олжолоп апарган. Албатынын олжого алдырт-
паганы бистич шибее кырларлу жебрен төрөлисте
артып калган. Историяны жазап көрүп келер болзо,
жебрен түрктер, бүгүңги алтай, тува, казах албаты-
лардын өбөкөлөри болуптыр. Олор үзүңи жок жуу-
лашкан, бойынын жайымы, культуразы, нациязы
учун тартышкан. Бу албатыда улу госуударствен-
ный башчылар, алып-жуучылдар бар болгонун бис
историктердин шылтузында жаңы ла билип жады-
быс. Ол тушта олордо бойынын бичиги де бар бол

гон. Иранла, Византияла, Тибетле, Орто Азияла колбулу болгон, элчилер алыжып, садыжып туратан. Айдарда, бистин жебрен өбөкөлөрис те, бис бойыс та Китайга жуук болбогонус эмди јарт. Бистин бойыстын культурабыс, орооныбыс болгон. Ол керегинде алтай албаты билер учурлу. Китай јус јылдардын туркунына чөлдөрдин, туулардын көчкүн албатыларын бойына бактырып, ологго бойынын салтарын јетирерге, культуразын, кылык-јанын берерге тартышканы эмди јарт. Мында кыдат албаты бурулу эмес, онын каандары, байлары, бийлери бурулу. Чөл качан да Табгачтын (Китайдын) болбос деп жебрен түрк каандардын айтканы чын болуп калды.

Мен поэмада 717—734 јылдарды көргүзип јадым. Менин төс геройым — жебрен түрк каандардын: Кутлук Элтерес-каганныч, Мочур Капаган-каганныч, учында бойынын күйүзинин, Могилян Билге-каганнын шүүлтөчизи, советниги Тонйукук деп ойгор баатыр кижии. Мен ол керегинде, ол ой керегинде поэманы бичигем. Поэманы кычырган кижии оны јакшы билип алар. Улустын аттарына, керек кажы өйдө болгонына страницаларда јартамал берип салгам. Айдарда, слерди мениле кожо бистин өйдин јетинчи, сегизинчи чактарына баралыктар деп кычырып турум. Је поэма исторический документ эмес, а художественный произведение, анда историядан эмеш кыйышкан да, сананып тапкан да учуралдар бар. Меге поэманы бичширге јаан тебү берген ле оны бичишине болушкан «Јебрен түрктөр» деп бичикке, онын авторына Л. Н. Гумилевко јаан алкыш-бийан айдып турум.

Аржап Адаров.

АЛТАИДА

Кереге айыл ичинде кебистер,
Күлер очоктын жалбыжы очомик,
Јес кумирнянын¹ алтын тагылында
Јерлик арчыннын ыжы тегерик.
Алтын јулаларда кочкордын үзи,
Ак жалбыштын араай элбени,
Алты санду Шива² кудайдын
Амырды билбес илбилү бийези.
Кереге айылдын ичин јазаган
Кеен торконын чаңкыр јаркыны.
Гераттан³ келген кебисте дезе

¹ Кумирня — кудайлар сүри турган, мүргүйтен толык.

² Буддийский пантеонның кудайларының бирүзи.

³ Иранның городы.

Кеен јаландар жүзүн чечеги.
Торколо кыптаган киш тонду
Тонйукук нени де сананат.
Теректин бури тегерик тунуктен
Айлапчп түжеле, кебиске жапшынат.
Ол бойы да терек буриндий,
Салым салкынына айдадып келген,
Арай ла болзо кара бажын
Кускун чокып, јем этпеген.
Ээ, Тонйукук, ойгор, бичикчи,
Каганныг калдыгы, ширеениг бийи,
Эмди сен бойл-баг⁴ эмезин,
Каган ыраткан јеткерлү кижизи.
Азыйда мындый болгон беди?
Айтсан, Тонйукук, ойгорлор бирүзи?
Алтын ширеениг он јанында
Алыптар эрлүзи отуратан эди...
Јымжак кебисле Тонйукук базат,
Јылдарды тоолоп, сананат, сананат.
Калыг бичиктин үстине энчейип,
Кату кыптарын ачат ла ачат:
«Коркушту санаалу Конфуций⁵ бүгүн
Гобининг чөлинде канайып болужар?
Ойгорлор ойгоры мөнгүлик Будда⁶
Отүкен⁷ јыжында нени айдар?
Ондор кирелү мындый бичиктерди
Очоктын јанында кем кычырар?

⁴ Каганныг шүүлтечизи, эн бийик јамылу.

⁵ Конфуций — јебрен Китайдын улу шүүлтечизи, ученыый.

⁶ Будда — буддистердин эн бийик кудайы.

⁷ Эмдиги Монголиянын кунбадыш-тундук јанында кырлар-лу, агаштарлу элбек јер.

Айлаткыш судурчы айткан сөзүн
Атту улустар канайып тыңдаар?
Оскө жүрүмди үлекерлеп келзе,
Отукен жерине экелип болбозың.
Мунг чырайлу кудайдын⁸ сүмезин
Таш чакыга буулап албазың...
Үспекчин жарыткан кудай алдына
Ушкүрип ол качан да бажырбас.
Таш шибееденг тудуп алала,
Татаган кылышту мактанып баспас.
Бу сүрлер не керек?
Ойың, соот, эрикчел тушта,
Же калың кадарлу Сутра⁹ бичикте
Кайкалду шүүлте бар ла база...»
Тонйукук ойто өрө туруп,
Тонгу чырайлу карыгып базат.
Айыл төринде алтын Будда
Алыс күлүмин эрдинде жажырат.
Ак-жарыкта сабыртту жүрүмниң
Амадузы темей неме деп айдат,
Амыр отуруп, кудайды сананзаң,
Агару сүнең элбөс деп айдат.
«Унчукпай сен тым ла отур,
Улу кижиниң күлөр сомы.
Уур мениң бу санаамды
Женилтип болбос оның томы,¹⁰
Амыр мында канайып отурар?
Адалык кызалаң өйдин алдында...

⁸ Буддизм сүрекей жаан ла жебрен религия.

⁹ Сутра — буддизмниң жаңдаган жаңы керегинде бичик.

¹⁰ Томы — эми дегени; эмезе сөслө эмдеген дегени.

Табгачка¹¹ садынган тархан¹²-бийлердин
 Табыша кирзебис — олум мында.
 Олордын сөсөи эрке, ыымжак,
 Сыйы каганнын сыйынаң баалу.
 Олордын магын ыдала көдүрүп,
 Жуулажып жүргенис, биске ачу.
 Мен — Тонйукук, ойгор баатыр,
 Олордыг өргөөзин айылга толыгам.
 Улу бийдинг жамызын таштайла,
 Жеткерлү жүрүмге мен баштангам.
 Чачылып калган элди жуурга
 Кутлук-бөккөгө¹³ кем болушкан?
 Түрктердинг өчөргө жеткен магын
 Түмендер күчиле кем көдүргөн?
 Чөлддинг элбек жайымы учун
 Чөрчөктий өргөөни кем таштаган?
 Табгач абакайдын сүүжине көрбөй,
 Кырларда түймеенди кем баштаган?
 Мен — Тонйукук, ойгорлор ойгоры,
 Түрк элдинг көзининг оды.
 Көсти ырада жажырып салала,
 Нени көрөт не элдинг каганы?»
 Эбире энчек кырлар шибеедий,
 Элбек чөлдөр жайымы кайда?
 Эжиктен Тонйукук чыгып келеле,
 Сананып көрөт кырлар бажына.
 Көгөргөн боочылар ары жанында
 Көк өргөөнинг сомы журалат.
 Көб-куйактары күнге жалтырап,

¹¹ Табгач — Китай. Жебрен түрктер оны анайып адайтан. Ол тушта Китай деп сөс жок болгон.

¹² Тархан — калан төлөөс жайым киж, жаан бий.

¹³ Кутлук — экинчи түрк каганаттын каганы, Элтерес-каган.

Көкүген кожонду черүлер барат.
Таш шибеелер ары жанында
Табгачтың ачап каганы отурат.
Боклинин¹⁴ чөлинде, байла,
Бөрү башту¹⁵ маанылар жайылат.
А мында десе тымык, амыр,
Көпти көргөн түрк албаты.
Кызаланг өйдө адалыктың
Өзүп чыдаган таш кабайы.¹⁶
Каруулга келген жуучылдар
Кажык ойноп соодонып отурат.
Туу эдектей кийис айылдар
Араайын ышталып, нени сананат?
Жагылгалу омок чуркуражып,
Жайдак атту уулчактар жүрет.
Олордын бирүзи адынан түжүп,
Тонйукуктың жанына келет.
«Эзен бе, улу ага-бий, —
Эки колын төжине тудат. —
Эрјине бичиктең бу јөрмөшти
Айлап берзеер, ойгорыс», — дейт.

Тонйукук

Эзен,эзен, кару уулчак,
Көксинг ойлу бала эмтиринг.
Мындый ачык-жарык көстү,
Не кижининг уулы эдинг?

¹⁴ Күнчыгыш Монголияда элбек чөл.

¹⁵ Түрктердин маанысында бөрүнүн бажын алтынла журап салган.

¹⁶ Түрктер Алтайда јаткан. Онон өскө албатыларды, ороондорды жуулап барган.

Угы-төзин не эди?
Учурлап меге айдып бер.
Бичикке сени кем үреткен?
О, көк тегери, ырыс бер.

Уулчак

Адам менич жууда өлгөн,
Энем олжо жеринде өчкөн.
Карган Калта азырап алган,
Кайыр тууда жажырып салган.
Сөөгим-угым тодош дешкен,
Сөөкө чечен улус дешкен.
Адамнын тирүде ады Меркин,
Менин адым Омок Эркин.
Бичикке база Калта үреткен,
Билерин өрбөкөн биске берген.

Тонйукук

А-а жайла, ачым турбай,
Каганга жуук калык турбай.
Айдуда жүрген деп жаман көрбө,
Айылга кирип, отур төргө...

Эркин

Адыркап турум, ага-бийим,
Айылга мен канайып кирерим?
Улу ойгордын баалу ойин
Учуры жок канайып үзерим?

Тонйукук

Кемзинбе, кир, кир, ачым.
Кандый ижим тутайтан эди?
Эй, Чамчы, кулдар кайда?
Аш экелзин үйге бери...
Кайкап калган уулчактар
Көк жалаңда артып калат.
Кажык ойногон каруулчыктар
Каткырышкан мында турат.
Торко тонду бийди ээчий
Тодош уулчак үйге кирет.
Алтын жулаларда ак жалбыштар
Араай, араай элбег эдет.
Көп сандарлу кудайды көрөлө,
Көөркий жүреги шимирт этти.
Көрмөс-илбис сүри эмеш пе?
«Көк теңери кудайым» — деди.
Уулчактын коркыганын көрүп,
Улу кижин күлүмзиренет:
«О чаалта, керсү ачым,
Оноң не жалтандын? — дейт. —
Жер-сууга мүргүген сече
Жес сүлтерлер неме беди?
Күлөр кудай күлүмжизи
Күннең бүгүн изү беди?
Олорды бери тегин экелгем,
Ойыңга бодоп көрүп жүргем.
Өскө жерде кайкап көрзин,
Жаш тужымды эзедип жүрзин».

Эркин

Чындап та чочый бердим,
Чырайы өскө сүрлер эмтир.

Колы-буды кандый көп,
Коркымчылу неме эмтир.
Калың бичиктер кандый көп!
Калак ла, олерды кычырган болзом,
Ак-жарыктын бу үстин
Ага-бий чилеп көргөн болзом.

Тонийукук

(Уулчакты жанына отургузып,
мөңгүи кадарлу бичик берет).
Табгач тилиле бичилген бичик,
Танып болбозың ол сөстөрдү.
Очок жанына отуруп алала,
Оңдоп болбозың ол шуултени.

Эркин

Кандый сая башка бичик!
Карда куштын изи ошкош.

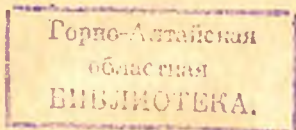
Тонийукук

Бистиң бичиктең чек башка,
Жан-кылыгыс база башка...
Акыр, нени оңдобой калдың?
Ачым, байа нени сурадың?

Эркин

(Койнынаң бичиктү жалбак экче агаш
чыгарат)

Ага-бий, мыны оңдоп болбодым,
Та «кул» дегени, та «күн» дегени.

Тонйукук

(Бичикти кычырып)

А чаалта, жастыра бичилген,
Айлап көрөйин, акыр, акыр.
«Кул» деп сөстө кечире чийүни
Өрө тартпай төмөн тартыптыр.
Акыр, бу не учурлу сөстөр:
«Кой жылда чак болды,
Калык өлди, кар жаады.
Олжого көп жон барды...?»

Эркин

Карлуктар келип жуулаган деп,
Карган Калта биске айткан.
Ол жууда адам өлгөн,
Энем дезе олжого барган.

Тонйукук

О, көк теңери, кинчегис көп,
Олжонун шыралу ол жылдары.
Теңистеги теңиске жеткен орооныс
Терге-журтыс чачылып калды.
Табгач каганга бис багала,
Талдама күчис берген эдис,
Олорго өскө жондор жуулап,
Кызыл канысты төккөн эдис.
Табгачтын ырызы учун өлгөнчө,
Ташту жериске жанар дешкенис.
Өлүмнүн көзине бис удур
Өчөшкөндү чике көргөнис.
Ол тушта бисти базарга

Ончозы курчап келген эмей.
Алтайда јаткан тўрк јонды
Јуулап, олјолоп апарган эмей.
Је тўрктер эмди ойто ло кўчтў,
Кок бөрүлер јергелей барат.
Јаңгыс ла карган Тонйукук
Терге јаказында тегин отурат....

Э р к и н

Каган слерди өргөбзине алдырза,
Мени кожо апарзагар, ага-бий.

Т о н й у к у к

Каганның кўўнин кем билер, балам?
Качан анда болорым, балам?
Көзинг отту, ундыбазым,
Көксинг ойлу, таштабазым.
Бүгүн уулчак, эртен эр,
Эбире түңгей ле тәрөл јер.
Ташта тўжиле нени эттигер,
Эңчек боомды эбирип јүрдеер?

Э р к и н

Ташка бис сөстөр кескенис,
Кем адын, сөбгин бичиген.
Мен бу сөстөрдиге бичигем,
Келер үйелер көрзин дегем.

Тонйукук

(Бойына айдат)

Кижн бѳлѳр, агаш чнрннр,
Тереде бнчнк элп калар.
А таш мун да жылдарга
Улу сѳстн чеберлеп салар.
Элге айдатан сѳзнм бар,
Эм тура тереге бнчнгем.
Калын журтка једнп барзам,
Кату ташка кестнретем.
Бнрѳзн јаш, омок, ару.
Бнрѳзн сѳмелѳ, карган, улу.
Кереге айылда табылу куучын,
Ойгордын сѳзн — онбос алтын.
Калын кадарлу уур бнчнктер
Алкынын јустннде катай, катай.
Кара кѳстѳ кайкал санаа,
Бнчнк ачылат араай, араай.
Эбнре дезе кнннс айылдар,
Тѳк сабаган келндер кожоңы,
Сары јалбыш бѳрлѳ агаштар
Сананып неге шуулап турды?
Бу та Чуй јерн,
Та Аркыт, та Чолушман?
Айса Урсул, Каракол
Кѳк корумдары чогулган...
Ол тушта Алтай, Кагай¹⁷
Кара Эрчнш, Или¹⁸ суу.

¹⁷ Кагай — Кѳнбадыш Тѳндѳк Монголияда бнннк тайгалар-
лу Хагай деп јер.

¹⁸ Или — Кѳнчыгыш Қазахстанда суу.

Гобининг¹⁹ элбек чөлдөри,
Отүкен жышта алтын туу —
Түрк элдин төрөли,
Түймөп көчкөн жерлери.
Табгач-Китай черүзин
Оодо соккон күндери.
Түрк каганның өргөбзи
Гоби чөлдинг кырында,
Улу, ойгор Тонйукук
Таш шибеедий Алтайда.
Неге де каранга серенип,
Каган оны ыраткан,
Садыган бийлер кобынаң
Санаазы, байла, жастырган.
Кереге айылдын ичинде
Көбис жымжак, кей ару.
Кен көңүстин түбинде
Келерин шүүзе — туйуксу.
Кулдар араай элбендеп,
Курсак экелип салгылайт.
Алтын жодонын чоргозынаң
Аражан мелтиреп шылырайт.
Жаан бичиктер үстине
Жаш уул кайкап энчейет,
Алыптардын үндери
Алыс жерден күңүрейт.
Торко тоны жөбөчөң
Тонйукук амыр отурат,
Жаш нөкөрүн ченештү
Жаан бичик кычыртат.
Онызы кезикте такылып,

¹⁹ Гоби — Түштүк Монголияда сүрекей жаан чөл.

Ондоп болбой, кызарат.
Тонйукук каткызын жажырып,
Тоомжылу жартап унчугат.
Тоштый соок көстөри
Бүгүн эрү, жалакай.
Жемире көргөн кабактар
Түзелет, жүрек каткыргай.
Өргөдө бштөш, өлтүриш,
Өчөгөн үндер, күйүниш.
Онон жүрек те арыган,
Эбире дезе блум, кан...
Бу күлөр Будда чылап,
Күлүмзирензе артык эмес пе?
Жүрүм үспекчин одындый,
Түнгөй ле өчүп калар не.
Же амыры жок санааны
Армакчылап качан да болбозың.
Таш кырларга жажынып,
Салымнаг кыйып барбазың...

КАГАННАҢ КЕЛГЕН БИЧИК

Карлу кыш божоп то браатса,
Капчал өзгөктөргө куйун түшти.
Кийин айылдын төжине тебеле,
Кирип болбой, айры үнденди.
Же айылдын ичи жылу, тымык,
Алтыш жулаларда жалбыш жарык,
Очокто жаткан кызыл чоктор
Орхидей чечектий жараш, калак!
Ол чечектер Чанъаньнын садында
Күн чогына тагдактый жарыйтан.
Олор оноң келген болор бо?
Очоктын ордынаң эскөн болор бо?
«Же бу кандый кунукчыл жүрүм!

Каган күйү²⁰ нени сананган?
Калыкка кызалаңду ой келерде,
Канайып мында мени ундыган?
Канча бийлердин мойнын кезерде,
Канайып менин мойным кеспеген?
Күл-тегин²¹ күлүк, кезер,
Күйүнеле, мени өлтүрбеген?» —
Узун энирлерде Тонйукук жаңыскан
Улыган жотконнын табыжын тындайт,
Өткөн жүрүмин эске алынып,
Учы-түбин шүүп отурат.
Кагандарга ол шүүлтечи болуп,
Канча түбектен оморды айрыган.
«Табгачтын черүлерин оодо согуп,
Татаган кылышты кем курчылткан?
Кутлук — ол Элтерес-каган,
Капаган-каган деп Мочур аданган.
Же Кутлук уулы Күл-тегин
Мочурдын уйазын үзе кырган.
Түрктердин алтын ширеезине
Могилян деп агазын отургускан,
Оны эмди эл башкарган
Билге-каган деп адап салган.
А Билге-каган күйүүм ине,
Та неге ачынып, серенген болбой?
Тархан-бийлердин сүмезине кирип,
Та канайып жастырат болбогой?..»
Алтайдын кырлары шибее-куйактый,

²⁰ Могилян Билге-каган каан болор алдында Тонйукуктын кызын По-бегти алган. Же Капаган-каганнын бийлерин өлтүрүп, жоготуп, ол кайын адазын өргөдөн ыраткан.

²¹ Күл-тегин — Билге-каганнын ачызы, ат-нерелү черү баштаачы, улу жуучыл.

Андый да болзо, тышкары каруулчык,
Калапту Тонйукук карлу тунде
Качып барар ба, жолдор айлык.
Каруулчыктар айылды эбирет,
Кагкырт эдип, жыдалар согулат.
Эбире кийинс айылдарда улустын
Эгирги шакпырты алыс угулат.
Алтын тагылдын чанкыр ыжы
Араай чойилет, үзүлө бергедий.
Кижинин де жүрүмү бу ыштый,
Жап ла эдер, үспекчин одындый.
Сенег жагыс ла күүл артар,
Күрөө таштын өзөгинде жадар.
Таш улустар эбире турала,
Та нени де сананып калар...
Эжик ачылып, кем де кирди.
«Эгир келди, ага-бойл, — деди. —
Аш ичер ый жетти» — деди.
Бажын эңчейтип, каруу сакыды.
Тонйукук калын бичигин жабала,
Карагуйдан келген кижини аяктайт.
«Мен бойл эмезим, а жокту кижини,
Ундыба, Чамчы. — Ол унчугат. —
Сен менин коручым, кайучым,
Бу кызаланда тайанган тайагым.
Биске де, байла, күн тийер,
О кык тегери, санаабысты билер».
«Алкыш слерге ага-бий,
Алагуу сагыш менде жок эмей,
Адалык улу жеткерге түшсе,
Аргадаар кижини жагыс слер эмей».
«Болды, Чамчы, ажың экелип сал.
Кожончылар келзин, бийечи келзин.

Карган кайчыны бери экел,
Топшуурын ойноп, кожогдоп берзин.
Мөштөг ойгон топшуурдын үнинде
Кереестеген кандый да кунукчыл бар.
Келер өйлөрдө, бистинг үнибис
Жаныс ла онын кылында артар.
О, жер-суу, көк түрк тенери!
Ончозын көрүп, унчукпай турадың.
Жебрен өбөкөлөр сүлтери бисти
Жеңүге экелбей, сен кайттың?»

Ч а м ч ы

Айланайын, жабгу²² ага-бийим,
Айлаткыш каргандар Алтайда журтайт,
Озогы, озогы жүрүмди билер
Ойгор улустар олор деп айдыжат...
Узун энирде соот болзын деп,
Улусты мен алдыртып келгем.
Казанчылардын айылына жетирип,
Каргандарды азырагар дегем...

Т о н й у к у к

О-о, Чамчы, алкыш сеге, нөкөр.
Олорды капшай бери экел.
Айдуулда жүрген айлаткыш меге
Айдары жок бүгүн эрикчел.
Жүрегим сыстайт, та нени сескен?
Жүрүмге кызалаң бй келди бе?
Чанъаньда²³ чанкыр өргөө түжселген.

²² Жабгу эмезе джабгу — каганнын болушчызы.

²³ Чанъань — ол өйлөрдө Кытайдын төс городы.

Чак болорын белгелейт эмеш пе?
Чамчы мендеп үйдег чыгат,
Тонйукук ары-бери базат.
Желбер кабагын жемре көрүп,
Бойын каранга электеп сананат:
«Бичикчи-билкичи ойгорлор ортодо
Билери көп эр болгон эдинг,
Эриги жокто эдирени каргандар
Эрмегин бүгүн угатан эмтирниг.
Калың бичикти кайра ачып,
Конфуцийле сөс блаажатан,
Сутраны мактаган улусты
Сурактарла туйуктап алатан...»
Же кийис бөркин колтукка кыстан,
Кирип келет эки карган.
Ак сагалдары жерге тийип,
Ага-бий алдыча оло бажырган.
Жарык үспекчин жаркынына кылбыгып,
Жаан бийге удур көргөн.
«Эзен жүрүң бе, жабу-бийис?» —
Экилези бир үндөнгөн.
«О, бөркөндөр, өрө отургар», —
Тонйукук оморды төргө кычырат. —
Эй, Чамчы, ажыңнаң сал» —
Эрмекти недег баштаарын сананат.

Тонйукук

Канча жашту болдыгар, бөркөн?
Кандый сөөктү кижиге эдигер?
Карлу түнде алдырды деп,
Калак ла, слер ачынбагар.
Ак малымнан, айлымнан айрылып,

Айдуулда жүрген кижиге эдим,
Каганның каруулу элчиси эмес,
Калак, мени байлабагар дейдим.

К а л т а

Жагмыр ийзе — тегери табы,
Жакарыш отурза — жабууның жаңы.
Агаш-ташту Алтайда жадып,
Ак-жарыкты кайдан көрөрис?
Ат-нерелү баатырдың билерин
Аамай бис кайдаг билерис?
Адамның адаган ады Калта,
Ачымның ады Ай-Малта.
Жүс жаштаг ажа бердибис,
Жүүлерге жедип келдис.
Төрт таланы өдүп барган.
Төлөс сөбүктү эл эдибис.
Алып-баатырга не керск?
Айткан сөзүң угарга жүрүбис.

Т о н й у к у к

Э-э, өрөкөн, уккам, уккам.
Слер керегинде Эркин айткан.
Сүрекей көгүстү, шыраңкай уулчак,
Жаан салым оны сагыган.
Отуруп аштан ичкер, агалар,
Очокто одыбыс өчкөлөк эмей.
Оодылып, чачылып ырап та калзаас,
Ончобыс каныс жагыс эмей.

А й- М а л т а

(Кимиренет)

Ака, эттег тойо жигер.
Эрмек-куучын кайда барар?
Ай, аражаны кандый жакшы,
Айдуулда жүрүм деп не комудаар?
Бойл-баг күндүлеерин билзем,
Бор-ботконы жибес эдим.
Калак, картаанын жымжагы!..
Калта, кейленбе, ажан дейдим.

Т о н й у к у к

(Калтага алтын чөөчөйүн берип).

Ууртап салгар мыны, акабыс.
Каганатта амыр жок, түймесн...
Аказына удур ачызы барган,
Ачызына удур аказы турган.
Табгачтын алтын, торкозына болуп,
Эрке жымжак сөзине болуп,
Тархан-бийлер элин саткан.
Каганнын күүнүн серемжи баскан...

К а л т а

О-о жайла, ага-бийим,
Озогызын сеге канайып айдарым?
Өткөн жүрүм өрткө түгөй,
Өчкөн кубары мен болорым...
Катанчыны бек ле кийип,
Казалаткан күндөр болгон.
Канча жондорды түймедип,

Канды төккөн жылдар болгон.
Адам мениң Истеми²⁴-каганның
Узени тудачы кезери болгон,
Вар, вархонит, хун²⁵ элдерди
Барып оныла оодо соккон.
Түменди ээчнй түмендер баратан,
Түймеп удурә јондор туратан.
Темир куйакту түрк черү
Тепсеп оларды јүрүп калатан.
Устүги Табгач, алтыгы Табгач²⁶
Калан биске төлөйтөн эди,
Кагандарын уулчактар²⁷ деп,
Тоба-кааныс айдатан эди.
Апрумнан²⁸ элчилер келип,
Алтын, мөңүн экелетен.
Табгачтың торкозыла јуучыл
Кийис айылын кыптап ийетен.
Мен бойым да јууларда јүргем,
Кавказтың темир каалгазын оотком.
Барган аттарыстың изи јылыйган,
Баккан элдердинг тоозы ундылган.
Ол алтын эмди кайда?
Ол јөөжө эмди кайда?
Мен ол ло јокту бойым,

²⁴ Истеми — баштапкы түрк каанның ийинизи, улу јуучыл.
Күнбадышта албатыларды бактыраачы, Иранды јуулаачы кезер. Түрктердинг баштапкы кагандары Алтайда јаткан.

²⁵ Вар, вархонит, хун — јебрен албатылар.

²⁶ Китайда ол тушта эки каандык болгон: Бей-ци ле Бей-Чжоу.

²⁷ Кыдаттың каандарын уулчактар деп түрк Тоба-каган базынып айдатан. Олор Тоба-каанга торколо калан төлөгөн-дөр.

²⁸ Апрум — Рум, Византия.

Кийген жаныс некей тоным.
Каргадып салган ол јѳѳжѳ
Кара јерге кѳмѳлип калган.
Канча эрлер кара бажын
Кара кыртыш базып салган.
О јайла, улу чак келди...

Т о н й у к у к

Чын уур ѳй келди, ага,
Је бирлик кайда, магыс кайда?

К а л т а

Эмди ѳлтѳриште, бой-бойын коптошто,
Базынышта, садынышта, корондошто.

А й- М а л т а

Санаама кирет; мен кичинекте
Чеби-каганнын²⁹ черѳзинде јѳргем.
Коркушту согушта ол каганыс
Олјого киргенин бойым кѳргѳм.

К а л т а

Ташту Алтайдан барбаган болзо,
Табгачтар јенип болбос эди.
Гобининг ээн чѳлинде
Корумдый сѳѳгис јатпас эди.
Оны кѳрѳлѳ, тууларга качкам,

²⁹ Тѳлѳстѳрдинг кааны. Баштапкы тѳрк каандыктын калганчы кааны, Алтайда јаткан (630—650 јј.).

Тенгериге мүргүп, амырым санангам.
О, көк тегери, Умай энебис!
Элдинг өлгөнүн канайып көрөрис?

Тонйукук

Алтәйда эмди не улус?

Ай-Малта

Темир кайылткан ус улус.

Тонйукук

Эйе, түрк кылыштар мында курчыган,
Түрктөр мынаг жолун баштаган.
Алтай берген куйакты кийип,
Ак-жарыкты озор бақтырган.
Калганчыда Чеби-каган
Катап ла мында тынын алган.
Кайран Алтай, кин Алтай,
Адалардын сөбгү арткан.
Түрктөр бирлик болгон болзо,
Түмендериске кем тыгынар?
Бөрү башту мааны алдына
Бөркин уштып, эл бажырап.

Калта

Эмди түрктөрдү бөрүлөрдий агыртып,
Кайда ла көрүнзе, өлтүргилеп жат.
Кылышты кынынаг бис уштызаас,
Кырылып өлбөрис, онызы жарт.

Ай-Малта

Амыр ла јатсабыс артык,
Алтайыс бистинг тынысты алар.
Кыймырап јаткан Табгачка удур
Кырдырарга болуп не турар?
Слер бисте артып калгар,
Каган болуп башкарып јаткар.
Билге каган биске јетпес,
Быйик туулар ажу бербес.

Тонйукук

Не жылыйар? Магыс жылыйар,
Эл болгон адыбыс ундылар,
Оскө јондорго кул болорыс,
Очөп айттырган јон болорыс.
Табгач јеринде олјого јүреле,
Кылышты бис белетеп алганыс,
Олүм сакыганын биле тура,
Олүмге удур бис басканыс.
Табгачтар бисти тооп туратан,
Јамы берген, алтын берген...
Онон бистинг јуучыл күчисле
Ончо јонды бактырар дешкен.
Торко тожөккө амыр јатпай,
Тошту кырларга бис барганыс,
Чөрчөктій бай ол јүрүмди
Чөлдинг јайымына толып ийгенис...
Је, Ай-Малта, јаан өрөкөн,
Айткан сөзигер јүрекке жылу.
Андый да болзо, күйүме удур
Кинчек этсем, кем бурулу?
Айдуулга мени ийген де болзо,

Адалык кереги меге баалу.
Кагандарды мен билерим,
Карамдап билбес калап күчтү.

К а л т а

Сен ойгор, сен күн жарыгы,
Бис бчкөн оттыг кубалы.
Сеге удур мен нени айдарым?
Корумнын алдында унчукпай жадарым.
Бис кыйа көрүшкенис,
Кылышла кыра кезишкенис.
Чагыс жетти, о Тонйукук,
Өлөр ой келди, о Тонйукук.
Жалмашта үлдүни көдүрбезе кайдар?
Жайым жондорго тийбезеес кайдар?

Т о н й у к у к

(Өрө турды. Каргандар база өрө тургулайт)
Түрктерди кылыштыг курчы көдүрген,
Кылыш курчынаг омор өлөтөн...
Же келер өйдн отло жарыдып,
Салымнын түбин кем көргөн?

* * *

Энир. Иргеде икиличилер жергелей.
Эрке ле омок күү жыгырайт.
Оттыг жанында чагкыр кебисте
Ордостон³⁰ экелген кыс бийелейт.
Табгачтыг кылбырнай кеен торкозы
Кыштыг карындый ак ла жеңил.

³⁰ Ордос — Түштүк Джунгарияда город.

Кылдан жайылган күү жайнузынан,
Кызалаң санаа, капшай чечил!
О, жүрүм, жүрүм! Жыргал, ойын,
А тышкары десе карлу куйун.
Тонйукуктын десе чырайы соок.
Көгүсте жалбыш. Санаазы соок.
Ого энг ле жакшы күү —
Ұлдулер шыгырты, аттар тибирти,
Ары болгон оштүлер житкези,
Жалынган оштүнүн көзининг жажы.
А кыс бийелейт. Анда не жаман?
Тонйукук, калжуунгды кайра тартын.
Алаканда чөбчөй кабырылып калган,
Көс тумантып, тиш чакыраган.
«Каргандар чын айткан болор бо?
Канду жуу эмди не керек?
Же салымнанг кыйа канайып базарын?
Өлүм келзе, өлөр керек.
О түрктөр, бой-бойын жиижип,
Озогы магын, элин саткан
Кылбыркай торконунг үзүгине,
Табгачтын сүмелү күндүзине.
А өргөөдө отурган жаш каган,
Ой келзе, мени сананар.
Алып-кезер Күл-тегин
Айлаткыш шүүлтени кайдан алар?
Ак кар жаап ла жат,
Ажулар эмди бөктөлип жат.
Качан ойто жас келер?
Кар кайылып, күүк эдер?»
Жулаларда оттор типилдейт,
Жалбыштый элбендеп, кыс бийелейт,
Жалбыштый күйет, жалбыштый өчөт,

Икилилер чөлдинг кожонгын экелет.
А Тонйукук дезе аражан ичет.
Бүгүн чек эзирбейт. Эске алынат.
Эске алынат жиит тужын,
Табгач каганнын улу ыргалын...
А бу кыс онын жаңыс сүүмјизи,
Соок кырларда, ыраак талада
Төжөгин жылыткан эркези,
Кулузындый ээлгир. Сүүштинг изүүзи.
Азыйда мындый болгон беде?
Жараштынг жаражы ого келетен,
Жаан бийлер жабыс энчейетен,
Ширее аржаннан башкарып билетен...
Тышкары кенете ийттер үргүлейт,
Аттар шоокырат, каруулчык үнденет.
Олүм келди бе? Јүрек селт этти.
Куу токтоды. Бийечи жажынат.
Эжик ачылып, Чамчы кирди.
«Улу тархан, ага-бийим — деди. —
Каган брөгөзинен элчи келди...
Кирзин бе?» — суракту көрди.
Тонйукук чочып, тура жүгүрет,
Киш тонын таштап, куйагын кийет,
«Колымда кылышту өлөтөм» — дейт,
Кылышту курын мендеп курчанат.
«Кирзин». — Соогын тартынып унчугат.
Карга шыбаткан элчи кирди,
Жакызын таштап, белин түзедет.
Көө-куйагы шыгырт эдет.
«Тонйукук, эзен бе, нөкөр!»
«Сен кем? Мен билбезим».
«Мен Кели-Чур, лаптап көр.
Ундып салдын ба, нөкөр?»

«Кели-Чур? Улу жуучыл?
Түрк кагандар чындык баатыры?»
Тонйукук мендеп ичкери алтайт,
Кели-Чурды кучактай алат.
«Эзен, жуучыл нөкөр Кели-Чур,
Ыраак жолдо чындык нөкөр.
Кара Эрчиштег не келген?
Бажым керек болды эмеш пе?»
«Ой, Тонйукук, ойгор кижил!
Кандый бүдүнбес болуп калган?
Сенин бажыңды кезип аларга
Келерим бе мен жагыскан?»
«Отур, Кели-Чур, эй, Чамчы,
Каганнын тархан-тутунын³¹ күндүлө.
А эмди кемге бүдер, нөкөр?
Өлтүрөөчилер бисти эбире.
Кийининген бычактап та ийер,
Аштын ордына корон до берер.
Эй, комусчылар, ончогор жангар!
Сен де, эркем, барып амыра.
А слер, өрөкөн, артып калыгар,
Бу тушташты ундып салбаска».
Ончолоры барат, нөкөрлөр отурат,
Куйакты чечип, киш тон жабынат.
Жүрүмде ончозы темей шыралаш,
.Лүзинде электү Будда сананат.
Аражаанга оос изиген кийининде
Айылчы кижил бичик чыгарат.
«Билге-каган сеге ийген,
Бийик жамыңды тургус жаткан».
«А бичик Эрчишке не барган?»

³¹ Тутун — офицер, командир.

«Јол јок. Уйгур түймеген.
Тогус-огус элден айрылган».
«Тонйукукты өргөө эске алынган,
Байла, каганның санаазы жарыган.
О көк теңери, сөзимди уккан!
Боро-Ұкү баатыр кайда?
Өргөө әмди кажы талада?»
«О Тонйукук, ойгор бичикчи,
Оны уйгурлар кетеп өлтүрген.
Бажын кезеле, Табгачтын каганына
Сый эдип аткарып ийген».
«Эрлү бүткен баатыр эди,
Элине әмди бажын кестирди». —
Тонйукук бичикти кычырат,
Каган күйүнің сөзи угулат:
«Улу бий, кайын ада,
Ширее јанына капшай келигер.
Элге кызалаң ой келди,
Эбире бисти көп өштүлер.
Айдуулга ийди деп ачынбагар,
Адалык салымы уур болгон.
Капаганның уйазын чачып,
Канды ийним көп төккөн»...
Тонйукук бичикти туура салып,
Ичинде сүүнип, макатып отурат.
«Кагандар мен јогынаң
Нени эдер? — ол унчугат. —
Билерим, Кели-Чур, — дейт. —
Өлүмиске удур барып јадыс.
Кайда ла меке, төгүн, садының,
Јаман чак келди, канайдарыс?
Улу элибис бистин кайда?
Эледи бе түрк кылыш?

Иженчибис жангыс — Күл-тегин,
Сендий алыптар, көгүсте жалбыш».
Эрлердин куучыны түниле узак,
Элдердин салымын олоор шүүжет.
Өргөлбөрдө башташ керегинде
Өчөлгүндү эрмектер төгүлет.
Оноң кайчынын кайын тындап,
Агарган чачту Кели-Чур сананат.
Тонйукук ичинде баштулсерин тоолоп,
Тонына оронып, унчукпай отурат.
Тышкары десе карлу салкын
Кереге айылга келип табарат.
Кайчынын сабарлары кылдарда бийелеп,
Кайкалду ыраак Алтайга апарат.
Алып-Манаштын жайнулу кожоңы
Ага баатырлар жүрегине табарат.
Кастар ла деген кагыр куш,
Кайда олоор? Карлар айланат.
Очокто от өчүп браады.
Ончо телекей бу кийис айылда.
Бажы буурыл Байбарак баатыр
Кели-Чурга түней мында...
Жыртык кийимдү карган өрөкөн
Жылдарды кылдарга тизип тургандый,
Жылым таштардын эжиги ачылып,
Жылдыс көстөрлү алыптар чыккандый...
Кай божоды. Унчукпай отурат.
Оттын кубалы араай айланат.
Кайчы бажыраала, өрө турды.
«Отургар, өрөкөн, — Тонйукук айдат. —
Жакшы үлгер, жараш, улу.
Ол не эл болгон, билереер бе?
Кандый калыктын нерезин айттыгар.

Алтайда андый алыптар жүрген бе?
«О, түрктөр, слер билбезигер,
Слердег артык алыптар болгон.
Алып сөөктөри Алтайда жадыры,
Корумдар бололо, мөнгүзип калды.
Je ончозы жүрүмде ундылган,
Жаңгыс ла бу кожондор арткан...
Түрктөр де ундылып калар,
Корум сөөги артып калар.
Ташта чийген бичиктерин
Та кем танып кычырар.
Жүрүмнин оды бичүп калза,
Кубалын салкын учурып барар.
Слерден бсскө жондор табылар,
Жолоорло барып, база жылыяр».
«А слер түрк эмес пе, өрөкөн?» —
Тонйукук чала эпжоксынат.
«Мундус. Мустанг чыккан мундус» —
Кайчы жанарга өрө турат.
«Je кайыгар жакшы эмтир, мундус,
Түрктөр эмди де күчтү, мундус,
Сөзигер меге — ачу тус», —
Кели-Чур улу тынат,
Карганды үйдежип, өрө турат.
Карган десе каткырынып,
Калтыруун үниле ого айдат:
«Корчойгончо карыган мени
Коркыдар деп сананба, баатыр:
Кокур өткүрө кагандарга да
Чынды айдатам, ук, баатыр.
Слор мени өлтүрбеген,
Отко салып өртбөгөн.
Слор өлгөн, а мен тирүү».

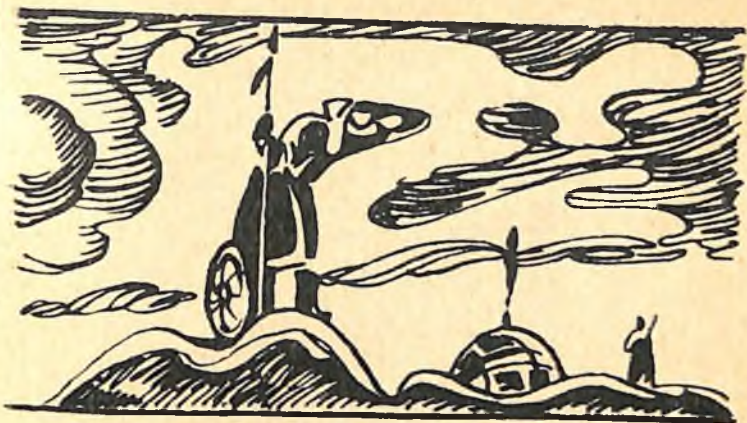
Мен ойгор, мен жокту».
«Карганның сөзине, Кели-Чур,
Ачынба — деп, Тонйукук унчугат. —
Чамчы, жеерен адымды тудала,
Карганга сыйла» — деп, ол жакарат.
«Алкыш сеге, ак санаалу алып», —
Бажырала, айылдан карган чыгат.
Эдегиле топшуурын жажырып,
Карлу тўнде жоголып калат.
«Кўрдин бе? Ол тўрк эмес,
А бистен оның нези башка?
Тилис жаңгыс, жүрүмис жаңгыс,
Же тўней ле бис башка...
Андый ба, ойгор Тонйукук? —
Кели-Чур буурыл бажын жайкайт. —
Аражан ур алып, Тонйукук. —
Көксиме ачу жаштар тамат».
Тонйукук унчукпайт. Сананат.
Алтын жододоң аракы урат.
Тышкары салкын ачу улуп,
Ұспекчинде ак жалбыш жайканат.
Ол жалбыштың элбендүүш жарыгында
Алты санду Шива бийелейт,
Оның көлөткөзи кўлер тагылда
Тирү немедий элбендейт, элбендейт.
Жес кудайды Тонйукук ундып,
Једип барар жолын сананат,
Аракыдан бажы айланып,
Агас төжөккө кыйын јадат.

.
Буддага ол мүргүбезе де,
Буттары көп Шива солун,
Көпти айткан ол кудайдың

Көп шүүлтези чек төгүн.
Салымды жаңыс теңери билер,
Саны көп Шива нени эдер?
Салым курч Ұлдунинг мизинде,
Санаазы ойгор эрдинг сөзинде.
Ак кебиске Кели-Чур жыгылып,
Карлу кышты ундып, уйуктайт.
Каганнын бойл-баг тарханы
Карган Тонйукук уйуктап болбойт.
Біраак жылдарда өткөн жуулардын
Жылдыс отторы көзине чагылат.
Ыдукту³² бажында канду согушта
Олгон адынын киштежи угулат.

³² Ыдукту — ыйык дегени.

ЈОЛДО ТУШТАШТАР

Ажулардын кары кайылып,
Алтайга јас једип ле келди.
Күн чайбалткан үндү күүктер
Лыгкылдада эде ле берди.
Эски куйакты јалтырада арчып,
Эрлер ойто ло адына минет.
Каганның улу бийин үйдежип,
Канча јолдор өдөр дежет.
Тонйукук јолго мендеп,
Торко тонын чечип, таштайт,
Агара берген бажына ойто
Албаа бөрүкти кептей тартат,
Јени кыска мөңүн куйакты
Килин тонына катай кийет,
Јес кадарлу калын бичиктерди
Арчымакка салган турат. •

Көп сандарлу кудай десе
Көрнөө отто кайылып калган,
Оноң эткен күлер аяакты
Калта өрөкөнгө сыйлап салган.
Үйдежерге улус жуулган
Өзөктинг ичи кап ла кара.
Бөрү башту мааны жайылган,
Жергслежет жуучылдар мында.
«Эзен болзын, түрк эл!
Эбирип бистинг кемис келер?
Алтын туулар шибее болзын,
Акту бойыгар якшы жүрүгер!» —
Ат үстинең ол сөс айдат,
Агарган чачын салкын жайат.
Озогы улу жууларды эзеп,
Ойто ло көзине оттор чагылат.
Карган Калта ичкери алтап,
Кабыра кучактайт жинт уулды:
«Калак ла, уулым, жеринг ундыба,
Эбирип кел, элиң мында».
Атту жуучылдар жергелей, жергелей
Ары болуп барып ла жат,
Олорды озолоп, омок атту
Эркин сүүнип, сайгаладып турат.
«Эзен балзын!» — кыйгылар угулат,
«Эбирип жаныгар» — үндер торгулат.
Алтайды мактаган озогы кожондор
Атту улусты үйдежиң жыңырайат:
«Бурамайлу өдүкти
Буза баскан Алтайыс,
Бускаланду ой тушта
Тыныс алган Алтайыс.
Каашлакту өдүкти

Лырта баскан Алтайыс,
Кызаланду чак тушта
Тыныс алган Алтайыс».

Окүрек маңла аттар, аттар
Алыс тибирттү ичкери баргылайт.
Кайуга барган иит жуучылдар
Ажу јерге чыгара чапкылайт.
Кем билер: түймеендү бйдө
Јошкын неме табару да эдер.
Каганнын јаан бийи деп билзе,
Табгачка апарып, садып та ийер.
Онын учун Тонйукук
Беш јүс жуучыл коручы алган,
Көп сабазы тазыккан улус,
Канча катап жууда турушкан...
Эгирде одуда оттор мызылдайт,
Эрјине аттар шоокырат тымыкта.
Амыр јаткан малчылар чочып,
Ајыктап турат, тидинбей ыраакта.
Бөрү башту мааны алдына
Бөркин уштып, јаандары келет,
«Ага-бий, ажысты ичкер», —
Аракы экелет, ириктер өлтүрет.
Јуучыл уулдар жуука казып,
Лылкы сойып, эт кайнадат.
Јылдысту тундер оlorдын үстине
Амыр, амыр мызылдап жабылат.
Гоби Алтайдын оошкы кырлары,
Кой кабырган амыр улустар.
Коркырап аккан суулар жакалай
Тизилип барган кийис айылдар.
Айылдан чыгып, алаканла тандактап,
Ајыктап турган тымык улустар.

Ак жалагла жалдары жайылып,
Уркүп магтаган айгырлу малдар.
Ак кийис айыл жанына
Адын токтодот карган Тонйукук.
Кандый кижги мында журтаган?
Нени сананат, угуп ийелик.
Айыл ээзи ат чакызына
Мендеп келип, чылбырдан тудат.
«Ага-бий, үйге киригер», —
Колтуктай алып, jobош унчугат.
Айылдын ичинде карган кижги
Жайган тере үстине энчейет.
Кызыган темирле экче тереге
Нени де куйуксыда чийүлейт.
Эзен сураарда, каруу бербей,
Нени де араай эрмектенет.
«Отур. Менде бош жок» —
Өрө дө көрбөй арбанат.
Айыл ээзи ак ширдекке
Айылчыны чебер отургузат.
Аркыдынан чеген уруп,
Чөгөдөй түжүп туттургузат.
Тонкойып калган өрбөндү
Тонйукук кайкап көрдү.
Калың тереле кандый да чийү,
Кандый да сөсти бичип ийди ..

Тонйукук

Өрбөң, слер не кижги?
Нени бичип тургачаар?
Жолде жүрген кижиге
Жартап мыны айтсагар.

К а р г а н

Тоннын эдеги төрко эмтир,
Бий болгонунг бил турум.
Жүүлгек пе деп серенип,
Көргөнингди сес турум.

А й ы л д ы н э э з и

Ага-бий, калак, ачынбагар,
Аймап брааткан өрөкөн эди.
Канча терени үрей кескен,
Канча түмен бичик бичиген.
Былтыр жаскыда көчүп жүреристе,
Арчымагыс сууга түшкен.
Анда бичиктер сууга өткөн,
Арбыш, кериш тың ла болгон.
Кургадып салган ол бичикти
Тузуркак уй жап салган.
Оноң ло бери өрөкөн
Чек ле санаазы чайбалган.

Т о н й у к у к

Ойгор, улу кижиге турбай,
Онын сөзүн тооп укпай.
Билгенимче бичикчи эдим,
Тонйукук деп кижиге эдим.

К а р г а н

(Өрө өңдөйт, бичиктү терени аяктап)

Табгачта сен үренген эдинг,
Табтарды³³ жеткен эдинг.

³³ Маньчжурияда жаткан албаты.

Бу суунунг ады не?
Ундып оны кайттым не...
Канча жылга бичигенимди
Кара уй жип салган,
Канайып ого ачынбас,
Калактап кижн ыйлабас?
Көр, бу суу Данапр,³⁴
Мында Ийдил,³⁵ мында не?
Мында Абескун³⁶ теңизи,
Мында Согдак,³⁷ бу Рум,³⁸
Бу Эрчиш, Алтай, Тол,³⁹
Табгач, Либет,⁴⁰ Отукен.
Бөклининг чөлинен
Кыргызска⁴¹ канайып једетен?
Коркок сабарын тереле
Кодырада карган жылдырат,
Кижн билбес сөстөрдн
Кимиренип отурат...
Тонйукук мыны угала,
Торт ло кайкап сананат,
Түрк элдинг ортодо
Кандый ла ойгор учурайт.
Мындый айлаткыш кижини
Ол качан да көрбөгөн.

³⁴ Данапр — Днепр суу.

³⁵ Ийдил — Волга.

³⁶ Абескун — Каспийский талай.

³⁷ Орто Азияда ороон.

³⁸ Рум — Византия, јебреи Греция.

³⁹ Тол — эмдиги Монголияда Улан-Батор городтын јаны-

ла аккан суу.

⁴⁰ Либет — Тибет.

⁴¹ Кыргыз — эмдиги Хакасиянын јеринде ол өйдө кыргыз-
тардын орооны болгон.

Төрттамандап турала,
Нени де бичийт өрөкөн...
Айылдын ээзи чүрче ле
Ирикти сойып кайнадат,
Озогы алтын јододон
Арајан уруп отурат.
Айылдын ичи бай эмес,
Айактары дезе алтын.
Келин кижининг чачында
Кеен таштар — јаркын.
Саг башка не улус?
Салымы, байла, тегин эмес.
Јокту кижі айылында
Алтын качан да көрүнбес.

А й ы л д ы н г э э з и

Ажангар, ага-бий өрөкөн,
Аймаган таадакка ачынбагар.
Аланзулу кандый улус деп,
Айдып турум, сананбагар.
Таадабыс бистинг Јес-Тархан,
Түрк кагандарды көп көргөн,
Көп ороондорго элчи болуп
Јииттен ала ол јүргөн.
Ол Румда, Иранда болгон,
Согдакта, Чачта⁴² јаткан,
Јүзүн-башка тилдер билетен,
А эмди чек ле карыган.
Кара Эрчиштен качып көчкөнис,

⁴² Чач — эмдиги Ташкент.

Карлуктардан⁴³ ырап келгенис.
Жобжобистен артканы ла бу,
Алтын жодо, аяк, суску...

Т о н й у к у к

О жайла, ойгордын сөстөрүн
Опоо ийнек жип салды.
Биске бу ачу жылыту,
Өскө элге элек, каткы.
Ат көдүрбес те алтынды
Андый бичикке берер эдим.
Арткан не бар, садып алайын.
Каган-бийдин сөзүн бередим.

К а р г а н

(Терени эбире эгмектеп)

Алтынын меге керек жок,
Ары жан, бий Тонйукук.
Мөринг болуп өлүп калзам,
Энчиге ал, о Тонйукук.

Т о н й у к у к

(Өрө туруп)

Алкыш-быйан, өрөкөн,
Ак-Жарыкта узак жүргер.
Алтыннан баалу сөзигерди
Адалык элине сыйлап бергер.

⁴³ Карлуктар — Күнчыгыш Қазахстанда жаткан, жуучыл, түрк тилдүү көчкүн улус.

К а р г а н

Элге не керек?
Эт, жуу, кеп керек...

Т о н и у к у к

(Бойына айдат).

Чалканчактый ачу тилдү карган,
Чадырдан телекейди аjarган.
Көм тереге көнкөбү жадала,
Көрмөс та нени сананган.

(Айылдын ээзине бурылып)

Алкыш сеге, ачы-карындаш,
Аскап ажыга, балага, айлыга.
Карганнын бичигин таштаба,
Жетир каганнын журтына.
Бир jakшым, байла, жедижер,
Бий жамы сеге де келижер.
Ойто ло жолдо аттар тибирти,
Кырлар жоголот, чөлдөр жайылат.
Тонйукук амырын, уйкузын ундып,
Каан өргөсзин көстөп учуртат.
Ак-чапкыр айдын түнде
Атту жуучылдар жергелей барат.
Көк бөрүлөрдий чөйө казалап,
Көк жалду аттар мантайт.
Бу ла мынайып Табгач жеринде
Түрктер түймөп чыккан эмей,
Түндөрдө табгач черүге табарып,
Бөрүлөр чилеп жүргөн эмей.
Тонйукук ончозын эске алынат,

Неге түрктөр түймөп чыккан?
Бежен жылга Табгач каганга
Канысты, теристи бердис дешкен.
Болор! Олзө — бир өлөр.
Чөлдинг элбек телкеми керек.
Озогы улу магыбыс кайда?
Ойто эмди көдүрөп керек.
Ол тушта ойгор Тонйукук
Кутлук түймеенине кожулган,
Онон ло бери түрктөрдү көдүрүп.
Канча канду жууларда турушкан...
Өргөдөгү оның ыраганы
Жүк ле сегис ай болгон.
Ол сегис жылдан узак,
Жүрүм кыска, жол ыраак...
Аттар дезе мантап ла жат.
Ай удабас ла ажар.
Өлөңдү, суулу жерге једип,
Јуучылдар оду салар.
Јердинг төрт талазына
Түрктөр чачылып барган,
Кем жуучыл, кем тутун-бий,
Көбизи өлгөн, ундылган.
«Јуук јатканын сый алар —
Табгач каганы айдатан. —
Ыраак јатканыга чак барар», —
Кезедин ол туратан.
Табгачка түрк не керек?
Јуучыл болзын, жуулашсын,
Ыраакта јаткан јондорды
Бактырарга олар болушсын.
Кара будуну⁴⁴ түймөзө.

⁴⁴ Кара будун — албаты, кара албаты дегени.

Каганга олор болужар,
Кылбыркай торко сый учун
Кызыл канын агызар.
А түрк кижги — жуучыл,
Атка минер, чабыжар.
Ол турумкай, жалтанбас,
Кандый кезер чыдажар?
Тун. Ойто ло одулар,
Оттер суркурап чачылат.
Лылдыс деп суу ыраак жок,
Анда өргөө туруп жат.
Түштүкте Гоби чөлдөри,
Түндүкте Отүкен жыштары.
Чыгышта Тол, Керулен,
Орхоннын⁴⁵ жажыл толкузы.
Ларык оттын жанында
Лабланып Тонйукук отурат.
Арташ ээрин жастанып,
Алыптар амыр уйуктайт,
Карган кижиде уйку жок,
Көгүсте түймеген санаалар.
Жумулган көстин алдынча —
Жуулар, кыйгылар, одулар.
Кумакту Гоби ажыра
Түрктер Табгачтан ырбаган⁴⁶,
Ончо жанынан өштүлөр
Ол тушта оморды курчаган.
О көк тенери, жер-суу!
Алтай, Кагай, Отүкен
Кырыларга биске бербеген,
Кырлар, жыштар жажырган.

⁴⁵ Керулен, Орхон — эмдиги Монголияда суулар.

⁴⁶ Ырбаган — качып, көчүп барган дегени.

Бис сектий болгоныс,
Олор кускундый айланган.
А эмди бис үүрлү бөрүдий,
Олор койлордый чочыган.
Каргышту тогуз-огузтар
Канча катап садынган,⁴⁷
Тол суунын жанында
Тонйукукка кырдырган.
Ээрлү аттар киштежип,
Ээн чөллө мантаган.
Бажын үзе чаптырып,
Баз-каган⁴⁸ жерге жыгылган.
Сөөктинг үстинде сөөк жаткан,
Элбек жалаң—кан ла кэн.
Тонйукуктын кулагына
Тондолот эмдиге кыйгылар,
Кылыш кылышка табарып,
Шыгкылдаган табыштар.
Оттор жалбыжы жабызап,
Таң ыраакта кажайат.
Одуны эбире каруулдар
Анда-мында карарат.
А Эркин терең уйкуда,
Көөркий та нени тўженет,
Алтайдың алтын кырлары
Көзине, байла, көрүнөт.
Токумынын үстине
Тонйукук араай жыгылат.
Очүп брааткан жылдыстар
Мөлтүрежет, имдежет.

⁴⁷ Тогуз-огузтар канча катап түймеен көдүргөн, Кытайга элчилер ийген.

⁴⁸ Баз-каган — тогуз-огузтардын, уйгурлардын кааны.

Торко байкан ичинде
Бийечи кыс амырайт.
Торко эжикти Тонйукук
Бүгүн ачар деп сананбайт.
Жүрүм ойто ло эбирип,
Көс алдынча өдүп жат.
Канча ла жетирген жакшынды
Кагандар баалап билбей жат.
«Элтерес-каган өлөрдө,
Ийнизи ширееге отурган.
Капаган деп аданып,
Мочур элди башкарган.
А Тонйукук — бойл-баг тархан,
.Ламызы жаан бий кижн.
Келер Өйдинг каганы
Могиян -- онын күйүзи.
Ыраак көрбөйтөн Капаган,
Ырызы жок ол өлди.
Уйгурлар бажын кезеле,
Табгачтарга жетирди.
О түймөгкөй калыктар!
Элден качып барып жат.
Түрктер жыдазы бу элди
Тудуп турган. Онызы жарт.
Куйак кийген атту черү,
Ушпа кара жыдалар.
Уур калан, жаң кату,
Элди туткан какпылар.
Бай, сүмелү табгач эл
Өлөңдий көп, өскүлөң.
Алтай, Каңгай, Отүкөн
Сениң болбос — билзенг.

Ийт жылда⁴⁹ Инчжоуга⁵⁰
Капаган-каган табарган,
Табгачтардын черүзи
Түндүкке оны качырткан,
Келер жылда Тонйукук
Кезеткен эди Табгачты,
Шантунгтын элбек чөлинде
Чачкан эди журттарды.
Жирме үч городты
Лемирип барган түрктер,
Табгачтан алтын, торконы
Тапкан эди күлүктөр.
Элбек чөлдө жуу-согуш,
Эмдиге көскө көрүнөт.
Аттар жалы жайылып,
Алыптар жерге жыгылат.
Кыйгы, онту, чабыштан
Теңери шынырап тургандый.
Аттар тибиртинен элбек чөл
Араай селеңдеп жаткандый.
Ары болгон өштүлөр...
Атту черү, ичкерил
Ат туйгактар алдында
Өлгөн улус сөөктөри.
Эрдин каны суудый аккан,
Эрдине сөөги тайгадый арткан.
Түрк элге канча күчим бергем.
Кагандар оны билер бе?
А кара будунга не керек?

⁴⁹ Ийт жыл — 696 жыл. Капаган-каган Китайды жуулаган, же
жеңип болбогон, 697 жылда черүниң бажына Тонйукукты
тургускан. Ол көп жеңү алган, 23 город бускан.

⁵⁰ Инчжоу — городтын ады.

Кызалагда меге килеер бе?»...
Таң жарыган, ойто ичкери
Кичинек отряд мендеп ле јат.
Бөрү башту мааны
Кейде ойто ло элбиреп јат.
Је удуратту улустар.
Отряд јергелей тура түшти.
«Согушка белен!» — деп јакару
Кейде кенете шыгырт этти.
«Бистинг мааны!» — Эркин кыйгырат.
Мааныда бөрүниң алтын бажы.
Отрядтар араай жууктажат,
Тонйукук ичкери јортты.
Ого удурат ак Асманды минген
Күл-тегин кайраладып келет.
Алтын куйагы күнге јалтырап,
Чичке көстөри күлүмјиге јумулат.
Экилези тең аттаң түжүп,
Удурат баскылайт, кучактажат.

Күл-тегин

Калапту алып, ойгор бий,
Каган слерди сакып јат.

Тонйукук

Тодоштор шады кезер Күл-тегин,
Уткып келгенинге алкыш сегел
Је мен карган, ийде јок,
Кандый болужым једер слерге?

Күл-тегин

Мен каандыктын јалтанбас кылыжы,
Слер онын ойгор санаазы.

Билге-каганга бис экү тайак,
Јүрегим ару, санаам ак.

Күл-тегин

Бу атту не јуучылдар?
Слерде бүткүл черү, былар.

Тонйукук

Олор төрөөн улус, Күл-тегин,
Төлөс, тодош түрктер билгин.
Чеби каганның алыптары артканы,
Алтайдың јалтанбас уулдары.

Күл-тегин

Јакшы јуучылдар, јарындары јалбак,
Куйактары бек, санаазы ак.
Огузтар чылап, олор садынбас,
Олүм келзе, јалынып ыйлабас.

УЧ УЛУ ТҮРК

Жер үстин корумдарла бүркеп,
Je нени бедреген бу албаты?
Талайдаг ала талайга јетире
Татаган кылыштары артып калды...
Je ол тушта, ол бйлөрдө
Өскө калыктар учы эмес.
Гобидег ала Дунайга јетире
Коркынчак эрлер јүрген эмес.
Олордын сомын түштерде көрүп,
Ташта бичиген сөзин угадыс.
Өштүге јажына кул болгончо,
Өлүмге удур барганын ондойдыс.
Ак-жарыктын төрт талазына
Астынканын аайлап турадыс.

Алтайдын шибее тууларына жажынып,
Артып калганды жаңы танийдыс.
Өткөн ойдин үнинин шыңгырты
Өзөгиске бистинг араайын томулат.
Оскө жүрүмнин кайкалду журугу
Өлбөс жүрүмде ойто журалат.
Орхон жанында бичиктү таштаң
Озогы, озогы сөстөр угулган.
Ат-нерелү Күл-тегинин
Адалык учуи жуулары макталган.
Эжиктий эчке таштар жанында
Эңчейип мен база тургам,
Танып билбес чийүлерди көрүп,
Тармылу санаага мен курчаткам.
Ой, кенете токтой түш,
Телекей, айлан тескери кенете!
Жебрен ой жегестенг арчылып,
Жедип келди менин алдыма...
Көчкүн каганнын журты кайда?
Көс жетпес жердин кырында!
Ак кемирчек айылдарга курчаткан
Алтаин-нурдын⁵¹ ары жанында.
Кийис өргөбгө кижиги кирбес:
Кирбиги жок алыптар курчаган.
Алтын ирбистер эжиктин жанында
Азулары арсайып, тымып калган.
Көк теңериде чаңкыр мааны,
Мааныда бөрүнин алтын бажы.
Бөрү башту мааны алдына
Бөкбөйгөн эди кагандар бажы...
Же кызалангду бөйлөр келген.

⁵¹ Алтаин-нур — Күнбадыш Монголияда жер.

Кыйгылу жуулар токтобос болды.
Jүзүн укту калыктар түймөп.
Түрк жонго багынбас болды.
Уйгур түймеген, басмал тыңыган,
Кара Эрчиште карлуктар бакпаган.
Кыргыстын каганы жагнап чыгала,
Табгачка агылу элчилер аткарган.
Чолди тизеге тургузып аларга
Чанъаньда жүзүн сүмө табылган.
Карын берип, калыкты калыкка
Табгачтын каганы сүмөлү тукурган.
Онын учун карган Тонйукук
Ойто ло ширеенин он жанында,
Айдуулдаг оны алдырып келген,
Эмди ол жаан жамыда...
Өргөнниң ичин өрө көдүргөн
Өрөмөлү алтын төгөштөр мызылдайт.
Алтын тагылда арчынның ыжы
Айыл түнүгине толголып ууланат.
Көк теңгеризине мүргүп алала,
Көк түрктөр сананган отурат.
Чаңкыр көбөйгө кыптаган өргөдө
Чактар уни тунгак угулат...
Уч улу, ойгор кижилер
Уч күнге үйдөг чыкпаган,
Үйеликтин керегин сананып,
Уч күнге көс жумбаган...
Кулдар, көлөткө чилеп, элбендеп,
Күндүни салып, жоголып калат.
Калын эжиктин ары жанында
Катанчы куйакту алыптар турат.
Жиит каганнын, кезердин сөзүн
Тонйукук жаратпай отурат.

Ак сагалын сыймай тудуп,
Айакта кымыстан араай ууртайт.
Алтын ширеде Билге-каган
Арганы канайып тапсын ол.
Калапту жуучыл Күл-тегин
Калын жүрүмди билбес ол.
Күл-тегин канча жуулар алыбы,
Ат-нерези онын бийик.
Же ширеелер жүрүмин билбес ол,
Бу керекте ол кийик.
Тонйукук дезе Кутлукка болушкан,
Капаган-каганнын бойл-багы болгон.
Улу стениниң ары жанында
Табгачтын жирме городын бускан.
«Табтар чыгыштан табарар,
Басмал бадыштан кайсап алар,
Түштүктөгү Табгач келер,
Айтсаң, Тонйукук, же нени эдер?
Бис озо табарзабыс кайдар? —
Билге-каган колын көдүрөт, —
О тенгери, болуш» — деп үнденет.
А тышкары көс жедер чөлдө
Айылдар агарат, ыштар чөйнит.
Ат куйругы маанылар элбиреп,
Атту улустар кайдаар да учуртат.
Канчаны көргөн карган жуучылдар
Как жалаңда жийттерди үредет.
Жалкын ошкош чабышта, адышта
Жалтанбас сүмени озор көргүзөт.
Күрееде асқан күлөр казандар
Күн алдында жалтырап кайнайт.
Күлөр ошкош күрең улустар
Казандар жанында түжиле шакпырайт...

Өргөбннн ичи чала бӯрӯнгий,
Өрө кәрбөйт ойгор Тонйукук.
Алтайда айлаткыш каргандар
Чын айтты ба? Эбире туйук.
Алтын чололу торко жабынчы
Айдары жок уур болгон бо?
Алып жүректү Билге-каган
Арчамык өйдө ширееге чыккан ба?
Билге-каган жабыс бөкөйөт,
Арсландарлу ширееден түжет.
Кайын адазы, ийнизи жанына
Жабланып отуруп, кымыс ичет.
Каган болуп бийиркебей жүрет.
Карындажы жаар иженип көрөт,
Тонйукук жаар тоомжылу көрөт,
Уккур баладый, унчукпай барат.
Күл-тегиннин чырайы бӯрӯнгий,
Көзинде соок темир жаркыны:
«Карган түлкү не унчукпайт?
Кылыш мизинде түрк салымы.
Айрылып турган аймактарды
Аттар туйгагыла тепсеер керек.
Бөкөйбөй турган баштарды
Томура чаап, жоголтор керек».

Тонйукук

Ат карыза, согумтыктын,
Эр карыза, өлүмтиктин.
Мен эмди оору, карган,
Куу чылап баш кажайган.
Бу кызаланду уур өйдө
Ижемжибис — Күл-тегин.
Канча жууларда нерези чыккан...

Калапту кезерис — Күл-тегин!
Уч таладан база ла
Оштүлөр бисти курчап келди.⁵²
Олорды канайып жететен?
Учүлебис шүүжип көрбли...
Табгачтын черүзи жаан.
Удабас күс, чөл кургаар,
Суулар соолор, күндөр соор.
Одус түменди⁵³ неле азыраар?
Азык түгенер, аттар арыыр,
Биске жетпей, күчи чыгар.
Ол тушта басмалды, татабты
Кажызын ла алдынан оодо чабарыс.
Кыргысты канайып жетген эдис,
Мөңгү тайганы ашкан эдис,
Кара Эрчишти кенете кечип,
Түргөштерди тоскырган эдис.⁵⁴
Олор торт ло оттый жалбырап,
Ойто биске удур табарган.
Бистин темир черүге согулып,
Жер башка чачылып барган.

Билге-каган

Онызы чын, бойл-баг тархан,
Аймактар ойто ло түймөп чыккан.

⁵² 720 жылда Кытай түрктөрдү жоголтор деп план тургуска
Тарбагатайдан басмалдар, Маньчжуриядан татабтар
Түштүктөн Кытайдын 300 мунг черүзи келер. Түрктөрдү
курчап, жоголтор.

⁵³ Бир түменде он мунг жуучыл.
⁵⁴ 710 жылда Тонйукук ла Күл-тегин баштаган түрк черү
чишти кечип, Күнчыгыш Казахстанда түргөштерди оодо
оккон. 709 жылда кышкыда түрк черү Саянды ажып, кы
гыстарды оодо соголо, бойына бактырган.

Саң башка түш түженгем,
Та не болорго турган?..

Күл-тегин

Мениң агам Билге-каган
Ширеге чыгарда, амыр келген.
Табгач каган, озодо чылап,
Кылбыркай торко, алтын берген.
А эмди бштулер база ла
Түрк кылыштың курчын билер.
Таш етене ары жанында
Табгач каганга жыдам једер.

Тонйукук

База ла кызалаң, Күл-тегин!
Согуштар болор, сакуп ал.
Каандыкта эмди де кан төгүлер
Ийдени тынгыт, черүни јууп ал.
Ой өскөрип јат, Билге-каган.
Капаганның казыр жаңы божоды.
Көчкүндер ойто чөлине келип јат,
Табгачтаң ойто јанып јат.
Тас башту јарлыктарды ырадаар,
Олордың кудайы биске келишпейт.
Элдин күүнин база тындагар,
Будда олордың түжине де кирбейт.
Биске калју јуучылдар керек,
Киленкей, кудайзак кижилер эмес.
Көчкүн јондордың магын көдүрек,
Чөл Табгачка качан да мүргүбес.
Тоомјы јок Капаган бийлерин
Томура кескен үлдү чындык.

Тогуз-огуз бистинг элибис
Токунап баштады, онызы артык.
Кичүк-каганды ширееден антарган
Күл-тегин, сенин керегин ару.
Ширее адазынаг уулына көчпөй,
Агазынаг ийнизине көчөр жагду...

Билге-каган

Кемизи озо согулта эдер —
Табгач, татаб, басмал?
Канайып та кезедип турза,
Багынбас кандый эл?
Кандый да кара кинчек
Түрктөрдү курчап салган.
Амыр да жадайын дезен,
Амыр жок, жуу, кан.
Бис ас, табгачтар көп,
Олор жердин өлөңиндий.
Олорды канайып та кырган,
Там ла көптөй бергедий.
Таш шибеелер тутса кайдар?
Кызаланг сөйдө тын аларга?
Табгачтар чылап аш салар,
Көчүп-ырбап барбаска...

Тонйукук

Бистинг жер элбек, соок.
Таш шибееде нени эдерин?
Өлөңдү, суулу жер бедреп,
Малды айдап көчүп жүрерин.
Өштү келзе, Отүкен жыжына

Алтаин-нурга сала береринг.
Жек, ол жүрүм биске жарабас,
Андый жүрүмде эригип өлөринг.

Күл-тегин

Аймактарга тутун-тархандар барган,
Алты таладан черү жуулган.
Алтайдан келген түрк алыптар
Жаан жөмөлтө болды, каган.
Олордын ортодо уулчак бар,
Келер өйдө кезер болгодый.
Оны бойл-баг кайдаг тапкан?
Бистинг каннаг ол бүткендий.

Тонйукук

Ол тодош жуучылдын уулы,
Ады онын Эркин эди.
Көкси ойлу, бичикчи,
Же өскүс арткан бала эди.
Тайгага чыксаг, тайагын болор,
Талайга кирсен, кайыгын болор.
Оны кичееп өскүр, Күл-тегин,
Сениг магыгнын жылузы жетсин.

Күл-тегин

Ага-каган, бойл-баг,
Амыр отурыш божоды,
Ары-бери кайулар ийер
Ас-мас ой артты.
Мең барадым (өрө турат);

Тутундарым сакып жат.
Түмендер баштаган алыптар
Түниле бери келип жат.

Билге-каган

Эгирде ыргал. Ундыба, кезер:
Түрк жуулажып та, ыргап та билер.
(Күл-тегин барды)

Тонйукук

Азыйда мен сеге айткам,
Табгачтарга тийбе деп сурагам.⁵⁵
Тенери уулы⁵⁶ жуучыл дегем,
Элде түймеен жок дегем,
Аш та түжүми жакшы дегем.
А эмди керек башка,
Чөл бөлинди эки башка.
Анда түймеен деп угулган,
Же черү биске ууланган.
Анда озогы түрктөр бар,
Олордон бүгүн коркыгар...
Тонйукуктын сөстөри эптү,
Шылырап агат, жүрекке томурлат.
Салымдарды санаазында ылгап,
Санаага кирбес сүмелер табат...
А бу өйдө ыраак чөлдөргө,
Тайга-таштарга элчилер барат.
Билге-каганнын жобин жарлап,

⁵⁵ Ол 714 жылда болгон.

⁵⁶ Тенери уулы — кыдат кагандардын бийик ады.

Бийик ажуларды алыптар ажат.
Аба-тархандар жуучылдар жууп,
Ак жалаңда жуулажарга ўредет.
Ат ўстинен чабарын, кезерин
Ат-нерелү алыптар көргүзет.
Түмендер ойто ло түзелип, тирилет,
Бөрү башту маанылар элбирейт.
Малын амыр кабырган улустар
Мааны алдына ойто келгилейт...
Түн. Толун ай тенериде,
Элбек жалаңдар амыр ла тымык.
Ыраак одулардыг отторы десе
Алтын жылдыстардый чокту, жарык.
Одордо малдар окранып киштежет,
Каруулчыктар тунгак ўнденет.
Айдыг ак жүзине жыжылып,
Чел булуттар чөймөлип өткилейт.
Таш чакыларда буулаган аттар
Та кандый да түштер түженет.
Жыдазын бек тайанган уулга
Жышта көөркий көзине көрүнөт.
Саргарган кийис айылда кулдар
Сабалар быжып, аракы азат.
Койдыг кажыгыла ойногон балдар
Колдоры тарбайып, уйуктап жадат.
Же ак өргөдө амыр эмес,
Айдыг түнде жыргал өдөт.
Каганныг алдына чөгөдөй отуруп,
Канчын-життер кожонын чөйөт.
Алтын аяакта аражан болзо
Алыптарды эбирип жүрет:
Ажыбыста бистин корон жок дежип,
Аражанды мында амзап ичижет.

Согдактаг экелген солун кыстар
Сологы кийимдү мында бийелейт,
Өскө жердин кайкалду кожоңы
Өчүп брааткан жалбыштый элбирейт.
Кезерлер өткөн жууларды эзеп,
Кей куучындар там ла көптөйт.
Темир куйактын алдында жүректи
Тегин ле кыстар сүүжи өртөйт...
А кыстар жаражы каган өргөбзинде,
Канча таладан жуулган мында,
Олор кезерлер үүрези, ыргалы,
Же эштери болбос олордын качан да.
Өскө жерден кыстар албай,
Отүкен жыжынан алгар дежетен.
Табгачтан келген абакай-келиндер
Тармы-жеткер экелер дежетен.
Түрк кыстары качан да садынбас,
Өлгөнчө эжине нөкөр болор,
Кызалаг өйдө кыгырагын тудунып,
Кыйгылуу жууга жалтанбай барар.
Жыргал-айында шадтар үйлери,
Каган абакайы олорды баштаган.
Ак өргөбонин эпши жанында
Абакай-келиндер тым отурган.
Кара киш тондорды кыптаган
Кыдат чыгмери алтыны чагылган.
Алмаз кондырган мөнүн сыргалар
Чедирген чагып, түнде жарыган.
Кара кумдус бөрүктөр алдынан
Кара көстөр ширтей аjarган,
Ол көстөрдиг ыраак түбинде
Жалкындар жарып, өчүп турган.
Күл-тегинин эжи Ай-Слу

Каган абакайына шымыранат:
«Уксаң, карган Тонйукук адан
Жаражай кысту деп айдыжат.
Айдуулда да жүрерде таштабаган
Ак санаалу көөркий дежет.
Төжөккө жадарда кандый не?
«Хи, ха-ха!» — келин каткырат.
«Карган кижини, кайдазың оны,
Казан астырып жүрү не база..
Күл-тегин эринди көрзөн:
Күндий жараш ойношту отуры».
«О-о, ол жыланның бажын үзерим!
Ончолорын өртөп ийерим!..» —
Ай-Слунуң көстөри чагылат,
Алтын толчылары шыгырап калат.
«О, эркем, күчинг жетпес, —
Ого абакай араай унчугат. —
Кажы ла олјодон мундарын экелет,
Калык өссин деп, каргандар айдат.
Шадтаң болгой, тегин жуучыл
Эки-үч үйлү, ойношту.
А бистинг эрлерис уйан ба?
Эки де мунды энчилеңер аргалу...»
Келиндер каткырат, кокур угулат,
Икилилер ойнойт, топшуур жыгырайт.
Он эки канатту ак өргөөни
Он эки алтын төңөштөр көдүрет.
Алтын ширесде каган жанында
Ат-перелү бийлер жуулган.
Он жанында шадтар отурган,
Сол жанында алыптар жыргаган.
Ак буудайдаң эткен аракы
Ачузы коркуш — баш айланган.

Каткырып билбес тутун жүзінде
Кандый да күлүмжи жарып калган.
Билге-каганның чырайы омок.
Ийнизи кезер, кайны ойгор.
Ле көс түбиңде амыр жок:
Быжыл та не болор?
Эл башкарган бег⁵⁷ бийлердинг
Эртен кемзи де садып ийер,
Табгачла тил алыжып,
Оның јерине көчө дө берер.
Ле кагачның үни јымжак.
Чырайы эрү, сыйы бай.
Ыраак аймактаң келген бийлерге
Јылу сөс, јыргап алгай.
«Бис јаңгыс элдинг улузы,
Бирлик жүрер учурлу — дейт. —
Мен слерге каган эмезим,
Мен слердинг адагар» — дейт.
Ол санаалу, јалтанбас, төп,
Јакарып та, сөстөп тө билер.
Оның учун чөлдө амыр,
Эл мыны база билер.

Т о н и у к у к

Улу каган, мен карган,
Айылыма једип амырайдым.
Јакшы јыргагар, алыптар,
Көлиндер, слерди алкайдым.

(Оргөбдөңг чыгат)

⁵⁷ Бег — јайзан, князь дегени.

Култегин

Тохаристаннын⁵⁸ ол кызы
Тонйукукты олјого алган,
Жаражайына мендеп барган,
Бойы десе — мен карган.

(Каткырат)

Алтын јулаларда кочкордын ўзи
Ак јалбыштарыла өргөөни жарыдат.
Согдактан⁵⁹ экелген солоңы кебистер,
Кыдат чинмери, алмазтар суркурайт...
Айдын тўнде айылчылар јанат.
Аттарды јединип, кулдар чубажат.
Көгөргөн туманду ак-чанкырда
Ак кийис айылдар кажайат.
Каганнын шўўлтечизи Тонйукук
Карган да болзо, јўреги јаш.
Сўмелў де болзоң, сўўшке удура
Нени эдерин? Көөркий јараш...
Тонйукук јууда јўреле,
Тохаристаннаң оны экелген.
Карганнын калганчы уур јылдарын
Кара көстў бу кыс ўлешкен...
Чакыга Тонйукук тўжўп јадарда,
Чамчы эмес, өскө кижки уткыды.
«Ага-бий, арыган болбойоор», —
Адынаң тўжўрип, араай унчукты.
Тонйукук ары болордо,
Калып келеле, јардына бычактайт.

⁵⁸ Тохаристан — Орто Азияда ороон (ол өйлөрдө).

⁵⁹ Согдак — ол тушта Орто Азияда байлык јаан ороон.
Баштапкы түрк каандык оны јуулап алган.

Торко тонды јара кезеле,
Куйакка тыгынбай, бычак тайкылат.
Карган јуучыл кайра секирип,
Кылыжын кынынаг ушта соқты.
Айдында кылыш јалтырт эдип,
Талайган колды үзе чапты.
«О каргышту ийт, кем ийген?!» —
Тонйукук ачуурканып үнденет.
Талайган кылыш база јалт эдип,
Экинчи кол сөгө чабылат...
Бычактаачы чалкойто јыгылып,
Тижи өткүре ачу ыныранат:
«Табгачтың каганы мени ийген.
Тонйукуктың бажын экел деген.
Капшай өлтүр мени, Тонйукук!
Сени ойгор алып деп уккам.
Мениң шырамнаг сеге не туза?
Мен өчим аларга санангам».
«А сен кем? Не утку кижиге? —
Тонйукук оның төжине базат. —
Ончозын айт, оноң башка
Коркышту өлүмле өлбөриг» — дейт.
«Мен аз, түрктөр бисти кырган.
Јаш балдарга да килебеген.
Эбире дезе кан, кан, кан.
Бажың кезилер, Тонйукук,
Сеге јенгил өлүм күүнзсидим,
Каганың да бойының өлүмиле өлбөс.
Мен оны эмди де сезедим. Ой!»
«Түрк эл мөңкүлик, аз,
А слердинг адыгар да артпас.
Је каган сеге көп төлөди бе?
Сениле кожо кижиге ийди бе?»

«Тонйукук, сурагың темей,
Мен сеге нени де айтпазым.
Чеберлен, карган бөрү!
Мендийлер көп, жажырбазым.
А каным агып жат, агып жат...
Тыным эмди ле уча берер.
Ай кандый кып-кызыл,
Удабас слерге басмалдар једер».
Тонйукук будын туура алып,
Азтың јанына отурат.
«Сен эрлү кижи эмтиринг, аз». —
Ол үлдүзине тайанып, унчугат.

Т о н й у к у к

Басмалдар дейдинг бе, аз?
Кайдан билеринг, айт...
Сендий јалтанбас эрлер
Менде көп болзо кайдат.
Жажытту өлтүрөөчиге килебезим,
Алтынга садынган ийт!
Адынды сенинг билбезим,
Сөөгингди кускун јийт.

А з

Мен јал албагам, Тонйукук,
Алтынды мен кайдарым?
Айылым јок, албатым јок,
Байып мен кайдарым?
Мен өч, өч аларга келгем...
Оо, өзөгим, капшай үзүл!
Кайран јурттар ордында

Эмди кўл, кўл...
Табгач каганның өргөөсинде
Саду өдүп ле жат...
Каганның бажы канчага турар?
Түрк түркти садып ла жат.
Сениг де бажынды блаап салган,
О, Тонйукук...

Тонйукук

Басмалдар келер деп кем айтты?
Бисти анда кем сатты?
Айдып бер меге, аз,
Женил өлүмле өлөринг, аз!

Аз

(Ўни шыйкынап)

О, Тонйукук, ойгор шүүлтечи,
Ончозын билеринг, билеринг...
Бадышта түргеш каган тыңыган,
Басмалдар база туруп чыккан,
Татабтар үлдүзин курчыткан,
Тогуз-огузтар каран жазанган...
А өлүм келип жат,
Женил эмес келип жат...
Оны бойың да көрөринг, Тонйукук,
Сен мөңкүлик эмезинг, Тонйукук.

Тонйукук

Бис эмди де ийделү, аз,
Бисти эрте көмбө, аз!

Биске бакпаган калыктар,
Слер чилеп, жылыып калар.

А з

Бис көп болгоныс, Тонйукук,
Чөлдөрлө көчөрин сүүгенис.
Je бисте бирлик жок болгон,
Онын учун эмди өлөдис.
Бүгүн сен өлбөдин, Тонйукук,
Ол сениг кутугын, ырызын.
Je мөңкүлик элге иженбе,
Элигниг өлгөнин көрөринг.

Т о н й у к у к

Сен айлаткыш эмезинг, аз,
Сеге кем де болушпас.
Керек десе сөөгинди
Кем де корумла базырбас.

А з

Күл-тегин бисти кырган,
Эдизтерди жоголтып салган.⁶⁰
О бөрүлөр, каргыш слерге
Ак-жарыкта бу жүрүмде!

Т о н й у к у к

Түймебеген болзоор, өлбөс эдеер,
Түрктөрле нак жадар эдеер.
Башчыларын, байла, тенек.
А эмди сеге не керек?

⁶⁰ 710 жылда Күл-тегин түрк каганатта жаткан аз, эдиз деп уктардын түймеенин туй баскан, эдизтерди чек жок эдип кырып салган.

Тонйукук, тыным үзүлбейт.
 Ай кандый кызыл!..
 Ненин де учун күн тийбейт.
 Тенери де, жер де кызыл.
 Эжим капшай не келбейт?
 Эбире кан..
 Түрктөр төккөн кан.
 Тонйукук өрө турат
 Онон кылыжы жалтырт эдип,
 Азтын бажын томура чабат.
 «Жалтанбас эр» — деп унчугат.
 «Эй, Чамчы!» Чамчы чыгат:
 «О ага-бий! О көк тенери! —
 Сөөкти көрөлө, жана болот. —
 Жаманым таштагар», — жыгылат.
 «Чөлгө апарып, көмүп сал,
 Бойуң да мыны ундып сал.
 Тынду неме мыны көрбөзsin,
 Уктын ба, кем де билбезин...»
 Тонйукук айылына киреле,
 Уйуктап болбой, сананат.
 Түнүктен тегерик толун ай
 Эңчейип ашытап, улаарат.
 «Жок! Мыны кем де билбезин.
 Эл-жон не ле деп айдыжар.
 Өргөөнүн жанына тарханды
 Өзбп салган деп каткыраар.
 Ол тушта жагнын жүдеги
 Ончо жондорго көрүнөр.
 Жалмажында ла кылышту баскындар
 Жаң керек жок деп сананар»
 Тонйукук шүүлтөге бастырып,

Торт ло уйкузын жылытат.
Јаш жылдарын сананып,
Јалмажы сыстап, аңданат.

А й-С л у

Айым, күним, айлыңа келериң бе?
Айса жүрегиң өскө јерде бе?
Неге де санаам карыгат.
Уксаң: кайда да үкү каткырат.
Мен јаантайын санааркап,
Түнде уйку јок јададым.
Сен јууда, ыраак јорукта —
Коркушту санадаң чочыйдым.
Сен улу, сен кезер,
Је мен де туура калбазым.
Өлүмдү јуу келгежин,
Оштүгс удура базарым.

К ү л-т е г и н

Ай-Слу, јана бер, эркем.
Мен кайып јортып көрөйин.
Өй кату, эштүлер көп,
Түменге јакару берейин.
Эй, јииттер, ыстар!
Ай-Слуны үйдежип салгар.
Мениң темир бөрүлерим кайда?
Аттарга мишиң, бери јортыгар!
Күл-тегин јакылта берет,
Күлер бөктүүрин јардына илет.
Ай-Слу оной көзин албай,
Ат тискини тудуп, үшкүрет.

Ай-Слу

Сен мени жектединг, Күл-тегин,
Эжим деп эркелетпес болдың.
Олжо кыстарла ойынду жүрүп,
Очок соорын чек ундыдың...

Күл-тегин

Э-э, эжим, күнүркеп турган ба?
Эрининг кылыгы жарабай барган ба?

Ай-Слу

Мен сени жаантайын сакыйдым,
Жуу-согуштаң жанарын сакыйдым.
Оргөөдөн келериң сакыйдым,
Орыным соок, кунугып жададым...

Күл-тегин чырайы сооп,
Нени де айтпай, ары болот.
Адына түрген мине согуп,
Ары болуп элес эдет.
Ай жарыгына куйактар жалтырап,
Ат такалары шынгырт эдет,
Куйак үстине кийген жабынчы
Куш канадындый жайыла берет.
Чөлдин кырында бир айыл,
Чөрчөк жеринде чаңкыр айыл.
Айыл эжигинде мөңүн чакы,
Ай каруулда тымык сагы...
Апрумнын жеринен экелген
Алтын чачту жаражай айылда,
Жылдыс чокту кара көзи
Сагып отур ээн тымыкта.

Эзин ийген кирбиктер алдында
Эремжилү эркези жажынат.
Ээлгир, жараш онын сынында
Эрлер билбес ырыс жайкалат.
Күл-тегин мында сайрап,
Кумдус төжөктө керилип амырайт.
Согдактан экелген арагы ичип,
Солун кожоннын күүзүн тыгдайт.
А тышкары анча-мынчада
Тегерик айылдар жергелей турат,
Анда жалчылар, көргүр каруулдар
Чанкыр айылдан көзүн албайт.
Ыраак жерден келген бу бала
Ырысту не деп, эр сананат.
Чолмон көстөрдин чогы арјанда
Та сүүш, та карыкчал жажынат...

ГОБИ АЛТАИДА

Гоби Алтайдың ошкы кырларында
Кандый да от кызарып күйет.
Айландыра отурган үч киж
Айдың түнде иле көрүнөт.
Аттары десе ак жалаңда,
Уйгени шынкырап, араай отогылайт,
Ак жылдыстар айдың түнде
Аттардың көзине жаркынын чачат.
Аскышта аскан казаннын буузы
Ап-ару кейге жайылат.
Айакка урган чайда десе
Ай мөлтүрөп, араай жайканат.
Лорукта жүрген үч киж
Жолдо амыр эрмектү отурат.

Јондоры башка, жүрүми жаңыс
Атту улустар кайда ла жолугат.
Түрк-тодош, басмал, уйгур
Отты эбире, эрмек жылу.
Оштөгөн, өчөгөн сөс тө жок,
Телекей жараш, тенери улу.
Эртен кыйгылу согуш башталза,
Элбек јаланда эрлер туштажар.
Јажыл өлөңдү көгөргөн талада
Олордың кемзи де јерге жыгылар.
Аттар тибирти ырап жылыјза,
Ак јаланда арткылап калар.
Бийик-бийикте кускундар айланып,
Телекей бары јажына ундылар.
Кагандардың магына болуп
Канча эрлер бажы кезилген,
Ұч көрбөгөн ыраак талада
Ұйгендү аттар киштежип жүрген.
Отүкен јыжында, Бөкли чөлинде
Малын кабырып, јондор јуртаган.
Јайымды сүүген јалтанбас улустар
Алтаиң-нурды ажып ыраган...
Тере тондорын јабынып алала,
Терлегенче чай ичкилейт.
Эбире жүрүмди эске алынгылап,
«Уур өйлөр келди» — дешкилейт.
«Тегин улуска не керек? — деп,
Терин арчып, уйгур унчугат. —
Мал кабырарга одорлор једер...» —
Кангај јерлерин эске алынат.
«Мениң де јоным чактаң арыды,
Түреерге јетти — деп, басмал ајдат. —
Тегин улуска амыр јадатан

Ой келгей не?» — деп, ол сурайт.
Карган түрк узак сананып,
Кабагын түүп, эжүге айдат:
«Түрк те калык түгенерге жетти.
О тенери! — колын жайат. —
Кагандардын жангы кату.
Кайра базып, кайда барарың?
Оскө жондор оштөп келзе,
'Олүмнөң канайып туура базарың?
Мен слердий ле ок көчкүн.
Мал кабырып, көчүп жүредим,
Эптү Јерге журтымды тудуп,
Эбире Јонго чаптык этпейдим.
Азыйгы кагандар килеңкей деп,
Адам тирүде айдатан эди.
Албаты-Јон до нак болгон деп,
Агалар сананып жүретен эди.
Ол тушта түрк Јон
Эбире јондорло бириккен.
Јангыс аяктаң аш ичип,
Јаан јууларга кожо киретен.
'Эмди ийнизи агазына удура,
Адазы дезе уулына удура.
Бажы тас улустар жүрет,
Багатан кудайың Будда дежет.
Айдып берген сөзис учун
Ак малыгнаң аларыс дежет.
Крестке кере тартырган кудай
Кижиге килеңкей деп база айдыжат.
Көпти билер Магомедин мактап,
Көбдий кара улустар жүрет.
О көк тенери! Јердеги биске
Јангыс сениң быяаның керек.

Албатылар амыр ла јатса,
Оног артык не керек?
Чөлдө жүрген јорукчы кижиге
Чөбчөй аракы качан да табылар,
Амыр јаткан албаты-јон
Ак сананып, ого болужар...»
Оошкы-кызыл кырлар ўстинде
Он толуда ай јарыдат.
Оттын јанында басмал уул:
«Онызы чын, брөкөн», — деп ајдат.
Уйгур дезе ујуктаарга јазанып,
Узун сөстөрлү мүргүүлин кычырат.
«Агару Мани»⁶¹ — деп алканып ийеле,
Адынын ээрин јастанып, јыгылат.
Бажы семтек басмал уул
База ла отко одын салат,
Койнынаг темир комузын чыгарып,
Коолодо ойноп отурат.

К а р г а н т ү р к

Комузыг кандый эткир, јараш!
Кайдан алган, кичү карындаш?
Кыргыз јеринег келди эмеш пе?
Айса түргөш устыг ижи бе?

Б а с м а л у у л

Кандый устыг ижи, билбезим,
Кандый јердег келгенин билбезим.
Кожойымнаг садып алгам,
Кой береле, толып алгам.

⁶¹ Мани — Манихейский кудай жагынын төс кудайы.

Уйгур

Чын да жараш үндү эмтир,
Бешбалыкта соккон эмтир.
Анда улу устар бар,
Алтайдан экелген болот бар.
Ол калада⁶² мен журтагам,
Оогош тушта анда чыдагам.
Олжолоп бисти түрктөр экелген,
Отүкөн жеринде журтагар дешкен.
Санаама ирет мөңүн суактар,
Алтындалган ашту жалаңдар.
Оноң агаштың кызыл жиилеги,
Кумакту чөлдинг жиргилжин эдеги.

Басмал уул

(Комузын туура салып)

Мен төрөлимди билбезим,
Мениң төрөлим — бу ак чөл.
Минген жүпүрүк бу адым,
Унгүр комузым. Чөл лө чөл!
Амыр өйдө мен малчы,
Жуулу жылда жыдачы.
Токум жайган жер — айлым,
Көк төгери — жабынчым.

Карган түрк

Түрктөрдиг төрөли
Түндүк ыраак талада,
Ыйык улу туулардын

⁶² Кала — город.

Ынаартыган жанында.
Алтай, Алтай, алтын жер,
Айланып ойто жанбадыс.
Ак-жарыктын үстінде
Ак сөөгисти бис салдыс...
Озодо Алтай жеринде
Темир кайылтып жаткакыс,
Ол темирдин күчиле
Телекей жуулап барганыс.
Көк теңери алдында
Көжүп бистер жүргенис.
Көбөн-торко оронуп,
Көк чөлдөрдү өткөнис.
Былыр татабтар табарып,
Журтымды олжолоп апарган.
Соғононың бажындый
Сок жаңыскан арт калгам.
Азыраган эмди малым жок,
Айылда уткуур балам жок.
Көк теңери бистерди
Каргап салды эмеш пе?
Баатырларыс ончозы
Балбал⁶³ болуп өлди бе?

Уйгур

Уйуктайлы, нөкөрлөр,
Удабас таң ат келер.
Таңдак ыраак кажайат,
Татар⁶⁴ жеринде күн тийет.

⁶³ Балбал — таштан эткен сүр, кезер таш.

⁶⁴ Татарлар ол тушта Ыраак Күнчыгышта Амур сууның жанында жаткан.

Басмал уул

Дүрегимде амыр жок,
Дүзүн санаа кирип жат.
Көк Керулен арјанда
Көбрийим мени сакып жат.
Ол та айлында,
Та олјодо, шырада.
Кандый бир татабынг
Калтыраган койнында.

Карган түрк

Амыры жок бу бйдө
Айлы јогы торт, уулым.
Сен јаш, јүрүминг
Кандый болор? Билбейдим.
Комузынгды согуп ий,
Коологонын угуп алайын.
Ак-јарыкта көпти көргөм,
О теңери, айланайын.
Карган түрк калтазын чыгарып,
Канзазын азып, танкы тартат.
Коологон комусты тындап,
Коотту јнит бйлөрин сананат.
Адазы онын тегин эмес,
Аба-тархан јамылу болгон,
Түн-джабгу тодош каганнын⁶⁵
Түменинде јуучыл тутун болгон.
Кызалаг чакта Сибир-каган
Кыйнап оны өлтүрүп салган.

⁶⁵ Түн-джабгу-каган 618 жылда ширееге чыккан. 630 жылда оны Күлүг-Сибир-хан өлтүрүп салган.

Кат-Иль-каган⁶⁶ да табгач јеринде
 Нарыгып јүреле, база өлгөн.
 Эңирлер сайын эрикчел кожонды
 Тутуныла эригип чөйөтөн.
 Элбек чөлдинг эзини јокто,
 Эрдин санаазы туйук, карануй.
 Өскө элдин өчөгөн күндүзи
 Өзөккө тамган ачу корондый.
 Табгачтын таш өргөөлөрине
 Тарбагатай, Алтай чөлдөри батпас...
 Түрк кижн јалынбас жүректү,
 Түкүрип ийер, кемге де бакпас.
 Көбөн-торконы јайып та салза,
 Көстөри — көгөргөн ыраак талада.
 Алтын-мөңүнле сыйлап та турза,
 Ару күүни — агару Алтайда.
 Онын да учун түрктөр түймөп,
 Табгачтын күндүзин таштап ыраган,
 Кыдаттар учун јуулажып жүргенче,
 Кызыл тыныбыс кыйылзын дешкен.
 Өлүм келзе, өлөлик дежеле,
 Отүкөн жыжына олор јүткүген.
 Јалмажында үлдүлү јуучыл кижн
 Јалынып мында не јүретен?
 Иранның ийделү көп черүзин
 Илбиреде соккон түмендер кайда?
 Боспорго табарып, Румды чочыткан
 Бөрү-шадтын⁶⁷ алыптары кайда?

⁶⁶ Кат-Иль-каган 630 жылда Кытайга олјолоткон. Олјодо өлгөн.

⁶⁷ Бөрү-шад Күнбадыш каганатты башкарган Тун-джабгу-каганның карындажынын, Мохо-шадтын, уулы (VII чак).

Адазы айдатан: ол 6йл6рд6
 Алыптар жарды жалбак болгон,
 К66-куйакту атту чер6ни
 К6м6 базатан эрлер б6тпеген.
 Кавказтын кырында шахтын чер6зин
 Канайда жетгенин эске алынатан.
 Уч мун чер6л6 Чорпан-тархан⁶⁸
 Он мун чер6ни оодо чапкан.
 Ол тушта жуучылдар ортодо
 Омок мындый куучын ж6ретен:
 Жалмажында кылышту жалтанбас улуска
 Кааннын жангы не керек дежетен.
 Согдактан келген торконы оронуп,
 Солун аракыны уулдар ичетен,
 Кереге айылын жалапта тургузып,
 Келер ж6р6мин кичебейтен...
 Кара-Чурин⁶⁹ т6рк 6рг66зине
 Каравандар чубажып баратан эди.
 6ск6 каандар элчи улузы
 6рг66 жаражын кайкайтан эди.
 Труксанф⁷⁰ бир катап
 Каарып айткан Румнын элчизин.
 «Он тилле бир т6г6нди
 Эдетен улус слер бе? — деген. —
 Румнын жерине баратан жолды
 Уулдарым жакшы билер — деген. —

⁶⁸ Чопран-тархан — К6нбадыш каганаттын жуучылы, алып-баатыры.

⁶⁹ Кара-Чурин т6рк 599 жылдан ала 604 жылга жетире т6рктердин каганы.

⁷⁰ Труксанф — т6рк каганаттын сегиз аймагынын бир аймагынын башкарган джабгу-каган. Византиянын элчизи Валентин онын тергезине 576 жылда келип ж6рген.

Слерге болужып, Иранды жуулагам,
Слерден меке көрдим — деген. —
Түрк элдинг үлдүзи ийдезин
Мойныгарга тийзе, билереер — деген. —
Түмендерим Днепр сууны кечсе,
Канайдараар» — деп элчини кезеткен.
Алыптарына ол курчадып,
Алтын ширееде казыр отурган.
«Айбыга жүрген кижиге мен — деп,
Актанып элчи тыркырап турган. —
Адагарга алдында нажы болгом» — деп,
Араайын элчи бөкөйип унчуккан.
Жери-журтына једип барала,
Элчи ончозын бичиген эди.
Ак өргөөлөрдө көргөн солунды
Ак чаазынга айткан эди.
«Уч өргөөгө мен киргем,
Учүлезининг јаражын кайкагам.
Өргөө ичи торко, чингмери.
Алыптар басканы алтын такта.
Калганчы күн каган мени
Кайкамчылуу өргөөдө уткуган.
Алтынанг эткен кандый да куштар
Каганшыг ширеезин кебистенг көдүрген.
Кандый ла кагандар өргөөзин көргөм,
Шахтынг өргөөзининг эжигин ачкам,
Је ак-јарыкта мындый байлыкты,
Мындый кайкалды качан да көрбөгөм».
А эмди калапту бегтинг уулы
Аттарын јылыйтала, бедреп жүрү,
Гоби Алтайдын айдынг түнинде
Комустынг үнин тыгдап отуры.
Карган ойто ло улу тынат.

Кагандар база ла жуулажып баштаган.
Табгач сыйына кезиги садынып,
Амыр чөлдөргө аланзыш экелген.
Очүп калган кангазын түрк
Ойто ло азып, мендебей таңкылайт.
Айдын тегериде ак жылдыстар
Көстөрүн жумбай, тымык уйуктайт.
Басмал уул комузын коолодып,
Сүүгенин сананып, сүрнүгип отурат.
Аттар дезе нени де тындап,
Кулактары сертейип, чайнанып тургулайт.
Оттын кызыл чокторы дезе
Ак кубарла табынча жабынат.
Озодо өлгөн кезерлер сөөктөрүн
Таш балбалдар эбире курчайт.
Түндүкте журтаган жондорды жуулап,
Түмөндөр келетен Табгачтын жеринен,
Же жуучыл элдерге удур жууладып,
Гобиде сөөктөр корумдый артатан.
Чөл Кытайга чактарга багынбай,
Чөрчөккө кирген кезерлер чыдаткан.
Алтайда, Кагайда жаткан калыктар
Олордын жолунда шибеедий турган.

УЛГЕРЧИ

Билге-каган кунчыгышта
Татабтыг келер жолында,
Кул-тегин кунбадышта
Басмалга барган удур.⁷¹
Табгачтыг черүзи кайда да
Гобининг ары жанында,
Je түрк түмендер жуучыл, бек,
Кул-тегин оlorдын бажында.
Бүгүн түрктөр андаган,
Чөлдө андарды агыртып,
Сыгындар, жеерендер жыгылган.

⁷¹ 720 жылда болгон жуу. Бешбалыкты алганы. Басмалды оодо согуп, Китайга табару эткенн. Jerry.

Черүни курсакла тойдырып.
Күл-тегин анчылар ортодо,
Ол бүгүн омок, сүүнчилү.
Аттар жүгүрүк, алыптар
Капшуун көрөргө жилбүлү.
Одуларына олор ууланып,
Оморкоп ичкери мантаткылайт,
Аттын оозын тартала,
Карайладып тургулайт.
Күл-тегин бу андашта
Алты сайгак өлтүргөн,
Кели-Чур тозуулда отуруп,
Эки сыгынды антарган.
Керек десе жинт Эркин
Жеерендерле сүрүшкөн,
Маң бажына экүзин
Алтайдын уулы жыга аткан.
Эмди үчүлөзи жергелей
Сүүнгөн, каткырган брааткылайт.
Кели-Чурдын ак чачы
Жардына түжүп, жайылат.
Бу ла жуукта Билге-каган
Бийик атла оны адаган,
Ышбара Билге⁷² Кели-Чур
Улу баатыр деп, ол айткан.
Онызы чын. Кели-Чур
Чыдамкай, чындык, садынбас,
Каандык элди төзөшкөн,
Оны түрктөр ундыбас.
Эбире күрөң чырайлар,
Көстө — чөлдөр жайымы.

⁷² Ышбара — жаан күчтү, билге — билер, көпти билер.

Кулүреген Јобош куучындар —
Капчал кырлар салкыны.
Јолдо кем де учурайт,
Јейу кижн... тайакту.
Кандый сан башка кижн бут
Түрктер ончозы атту.

К ү л - т е г и н

Слер не кижн, өрөкбн?
Ээн чөлдө жагыскан?
Кандый таланы көстөгөн?
Кандый керектү брааткан?

У л г е р ч и

Көзи отту алып-баатыр,
Көмөлип мени адылба.
Көк тегери алдында
Јүрген жүрүмим бу ла.
Јаантайын јолдо, ыраакта.
Јаңы улустын јанында.
Јүрүмниг учурын бедреп..
Јүредим ак-јарыкта...

К ү л - т е г и н

Айса слер айлаткыш,
Айса табгачтын көрүги,⁷³
Је јолдо кажы ла кижини
Бурулап канай јүрели?
Эй, алыптар! Айылчыны

⁷³ Көрүг — шпион, кайучы.

Одуларга капшай јетиргер.
Тонйукуктыг айлына
Јоју јорукчыны экелгер!
Аттардын јенил тибирти,
Ыраакта ышталган одулар.
Бийик корумдар үстинде
Тымып калган каруулдар.
Тонйукуктыг кереге айлында
Шадтар, аба-тархандар.
Ангнын эди тиштерде,
Ак кымысту аяктар.
Тенип јүрген үлгерчи
Тонйукуктыг јанында,
Јерди эбирип јүрсечи
Нени айдар бу мында?

Ұлгерчи

Көп ороондор мен көргөм,
Тенип баскам, санангам.
Јүзүн башка јандардын
Учурын бойыма јартагам.
Тибетте болгөм, Табгачта.
Румнын јерин эбиргем.
Индостанда, Иранда
Абыстарла керишкем.
Кудайдын јангы јүс башка,
Кижилик бир. Не башка?
Јангыс ла көк тегери
Онгбой турар јажына,
Јердинг де өңи кубулар,
Таш та оодылып јылыйар.
Калык та өлөр, ундылар.
Ой, кайкайдым, улустар!

Т о н й у к у к

Көк тенгери — үргүлжи.
Онызы чын, үлгерчи.

У л г е р ч и

Түрктерде бош жок
Мүргүп, сайрап жадарга.
Ол көчүште, жууларда
Табгачка жидирип салбаска.
Же көчүп жүрбес жондордо
Көп улусту калалар.
Аш өскүрген талада
Агаштан, таштан туралар.
Жүрүмди мөңкүлик эдер деп,
Жүүлгенче олор сананган,
Канча жүзин кудайга
Калактап олор бажырган.
Көп чырайлу Буддага
Көңкөрө олор жыгылган,
Керилип өлгөн кудайыс
Тирилди дежип, ыйлашкан.

К ү л - т е г и н

Бис Будданы жаратпай,
Жарлыктарын сүргенис.
Олор жажык, сүмелү,
Коп жайарын билгенис.

Т о н й у к у к

Бис жажына табгачка
Чөлдө буудак болгонус.

Олордыйынан башка жүрүмди
Мында төзбө алганыс.
Жан-кылыгыс чек башка,
Жаражып бис албадыс,
Көк чөлдөрдүн жайымын
Канайып бис ундырыс?
Мен де Табгачта үренгем,
Конфуцийди кычыргам,
Будданын алдына
Бир тужында бажыргам.
Же оног ончозын ундыгам,
Отүкенге ырагам,
Очоктын жапына отуруп,
Ойгор санаа санангам.

К е л и - Ч у р

Көк түрктөр жазына
Көк теңериге мүргүгөн,
Көк болоттон жазаган
Кылыжына иженген.

К ү л - т е г и н

Бистин айылчы үлгерчи дешкен,
Кандый бир үлгер айдып берзин.
Ол Табгач та жеринде жүргөн
Билерин биске көргүзип ийзин.

У л г е р ч и

(Көзүн жумуп, сананат)

Санаама кирет, санаама кирет
Соок салкын, жолдо жагмыр.

А кийис айылда от жанында
Отурган кижиге кандый амыр.
Ак-жарыкты бу айланып,
Кандый ырысты кижиге табар?
Төрөл жеринен ырап барза,
Жалбырактый учуп калар.
Салымнын салкыны оны айдап,
Санаага кирбес жерге апарар.
Көзүнүн алдында чагкыр айыл
Көкө түште түжелип турар.

Алыптар бу үлгерди тыгдап,
Ак жалбышка көргилеп отурат,
Алтайды, Кагайды эске алынып,
Чагкыр талада айлын сананат.
Эркинге десе эмгек туу,
Туу жанында айыл көрүнөт,
Ай-Малта ла карган Калта
Көрүктүн одын көгөртө чөйилтет.
Ышбара Билге Кели-Чур
Ыраак Эрчиш сууны түженет,
Карлуктар суунун ол жанынан
Жыдазын көдүрүп, ого кекенет.
Онон кенете үндөр күүлөп,
Жуучылдар үйдөн чыгып барат.
Күл-тегин кезер өрө туруп,
Күлүмзиренип үлгерчиге айдат:
«Үлгеригер жакшы, же жакшы,
Биске керек темирдин шыгырты
Женүлү кыйгынын табыжы,
Жендирткен өштүнүн ыйы».
А тышкары түмөн черүлөр,
Жыдалар айга жылтырайт.
Кызыл чачакту тутундар

Жакару алып баргылайт.
Уделик жерде басмалдар,
Кайулар мендеп жетирет.
Таг жарыза ла, жет келер,
Тархандар мендеп келгилейт.

БАСМАЛДАР

Бадыштаг басмалдар жеткилеп келеле,
Маанылары элбиреп, тӧндӧргӧ чыгат.
Татабтар табару эткен бе деп,
Такып-такып кайулар нйгилейт.
Темир куйакту тӱрктер ыраакта,
Бӧрӱ башту маанызы элбирейт,
Жергелей турган атту черӱлер,
Жыдалар баштары жыштый кӧрүнөт.
Кара сагалду басмал бийге
Кайучылар калганчы солунды жетирет,
Болужар болгон татабтар, табгачтар
Бого келбеген эмтир дежет,
Тегине ле не ӧлӧтӧн?
Тескерлеп барар керек дежет.
«Табгачтар учун кан тӧккӧнчӧ»

Тарбагатай жериске жаналык» — дежет.
Түрк черүлери олардын кийининен
Чурап барарга белен турат.
Күл-тегин, күмүш куйагы жалтырап.
Черүлер алдынча куйундый учуртат.
Же торко байканда ойгор Тонйукук
Токтодып турат Күл-тегинди:
«Акыр, акыр, алып-кезер,
Айдып берейин бир сүмени.
Басмал барзын, кайдар оларды?
Аттары арызын, азыгы түгензин.
Бешбалыктын таш курчузы ажыра
Жагынарыс деп иженип жетсин.
А сен десе онын бажын тозуп,
Озолоп барала, калазын аларын.
Арып калган жеткилеп келзе,
Анда оларды оодо чабарын.
Түрк улуска үлдүзүн көдүрүп,
Түмөндери биске келбес болзын.
Эбире жаткан жондор угуп,
Эңчейте бажын алдыска тутсын».
Тонйукуктын шүүлтезин жарадып,
Түрк түмөндөр түнде атанат.
Ат-нерелү түрк Күл-тегин
Алып жуучылдарын ичкери апарат.
Жергелей, жергелей атту черүлер
Жерин таштап, мендеп барат.
Чыйрак аттар, коркыбас эрлер
Оштунин бажын тозуп жедет.
Ол улу жуулар керегинде
Хойто-Темирде мынайда бичилген:
«Кижин кийик жылда, жетинчи айда,⁷⁴

⁷⁴ Кижин-кийик жылда, жетинчи айда — 720 жылда.

Табгачтарга табару эткем.
Нушуй-басмал кара баштарын
Олжого алгам, томура кескем.
Ол жылдын тогузынчы айында
Табгачтарды жуулап жүргем.
Түрк черүлер кайда да болзо,
Жетүү алар деп, мен билгем».
Эйе, ол тушта түрк мааны
Бешбалыктын үстинде жайылган.
Тарбагатайдаң Ганьсуга⁷⁵ жедип,
Табгач черүниң кийинине табарган.
Ланчжоуда жалтанбас Ян Кин-ту⁷⁶
Түрктерге удур шибееден чыккан.
Же жаачылар соокко тонуп,
Түрктер жыдазы алдында жыгылган.
Жетүүниң табыжы чөлдөргө жайылып,
Жетдиртпес түрктер магын экелген.
Түймеерин сүүйтен түмен уктар
Түрк каганга уккур бис дешкен.
Бөрүниң алтын бажы журалган
Мааны ойто ло оморкоп жайылган.
Түмендер бажында жетдиртпес кезер
Ак атту Күл-тегин брааткан.
Табгачтың торкозын коштогон
Төөлөр түндүккө учы жок чубашкан.
Кызыл кумактардын ары жанында
Кызарып күн ажып брааткан.
Күл-тегинниң алтын төштүгинен
Күнниң чогы тайкылып чачылган.
Жакада топчылар — эржине таштар

⁷⁵ Ганьсу — Кытайдын күнбадыш-түндүк жанында провинция.

⁷⁶ Ян Кин-ту — кыдат генерал.

Көк чедиргендери төгүлип жарыган.
Минген ады жеңил сайгалап,
Мунг черүлер бажында брааткан.
Темир кийимдү тенкейген алыптар
Тенгедей жорткон, маанылар жайылган.
Гоби чөлдүн теңеризинин учында
Булуттар эмес, тоозын карарган.
Эңирде десе көс жеткенче
Оттор, оттор мызылдап күйген.
Төблөр чыгырып, аттар киштежил
Теңериге ыштар чоройлоп чөйылген.
Одуларды эбире каруулдар туруп,
Курч жыдаларын чалый туткан.
Чөлдүн учына, одулардан ырада
Кайучылар казалдадып барган...
Күлөр казандар таш очоктордо.
Койлор өзөгилейт оттын жанында.
Табгачтан айрыган жылкылар семизин
Талтак уулдар шукшулайт жалаңда.
Жеңунин кожонгын жергелей отуруп,
Желмек чачту уулдар кожондойт.
Олордын жүстери оттын жарыгына
Кызарат, көстөринде оттор ойнойт.
Тас буудайдын⁷⁷ аркызын омор
Тажуурдан уруп, тамзыктап ичет,
Өлгөн нөкөрлөрүн эске алынып,
Колдын сыртыла төгү эткилейт.
Торко байканнын ичинде десе
Тогоннон экелген кебистер жайылат.
Кара сагалду карган тархандар
Чингмери халаттар кийген отурат.

⁷⁷ Ристин дегени.

Ирбис шалмарлу эрлер келип,
Ириктер Эдин туурап салат,
Турна мойныдый алтын јододон
Туурамалу чөөчөйгө аракы урат.
Черүниң башчызы Күл-тегин алып
Төрдин бажында јыргап отурат.
«Тенгери биске јенү берген.
Јыргагар, алыптар, — омок каткырат. —
Алтын чөөчөйдө ачу аракыдаң,
Аба-тархандар, ууртагар — деп айдат. —
Эмди де слердин колдорoor күчтү,
Нем бүктеер?» — деп эрлерди мактайт.
Јажыл атлас халадының болзо
Јазалду алтын чолозы мызылдайт.
Јардына түшкен узун чачын
Кызыл јебе јууй тартат,
Јамыркак јүзинде чичке көстөри
Јалкын чачып тургандый билдирет.
Өлүмге удура көргөн эрлер
Өрө көрөринең коркып отурат...
Түрктер ойгор баатыры учун
Түмендер бүгүн чөөчөйлөр көдүрет,
Күл-тегинниң јууларын мактап.
Күрең чачту кайчы кожондойт.
Түн. Эбире оттор, оттор.
Аттар тибирти ыраак јалаңда.
Чөл үстинде айдын тенгери
Чөрчөк јерин эзедет мында...

Ыраакта, төрөл чөлдин кырында,
Ынаарда јажынган чаңкыр айыл.
Ол айылда чолмон көстү
Кыс отурган кару айыл.

Күл-тегин черүден озолоп,
Күлер алыптарыла учурткан,
Чөл үстиле куйундый учуп,
Чөйбө кожондоп, барып жаткан.
Јүзүн јөбжө коштогон төблөр
Гоби чөлди кечип ыраган.
Апрумнанг экелген кыска
Алтын, торко апарып жаткан.
Је чөл кырында чагкыр айыл
Тымык турды көс алдында,
Эрдинде эрке каткылу көөркий
Уткуп чыкпады ат чакызына,
Айыл көрөтөн карган јуучыл
Ачу-ачу калактап келди:
«Күнге түнгей Күл-тегиним,
Көөркий эркег уча берди.
Узак ол оорыбаган,
Уйуктагандый тымып калган.
Алтын кежигин ⁷⁸ мойынынанг уштып,
Адыңды адайла, апар деген».
Күл-тегинде эрмек те јок.
Күлер чырайы карара берген...
Алтын кежикти алаканына алып,
Кезе ууштайла, төмөн көргөн,
Адынын тискинин бура тартып,
Ак чөл дөбн јорто берген.
Алыптары оног коркып,
Ат үстинен түшлебеген...
Чөл учында көгөргөн корумда
Чөрчөктөн келген алып отурган.
Аргымак адынын јалы јайылып,

⁷⁸ Кежик — ырыс экелер эрјине, талисман.

Ак жалаңда киштеп турган.
Жылдыс көстү ол көөркий кебери
Жылдар өдүп, тўжиске кирген.
Көөркийдин кайкалду сўўжи
Көгүсте кожондый өчпөй жүрген.
Кўл-тегининг нерелү жүрүми
Чөрчөк болуп жеристе арткан.
Алтай топчуурдын жайнулу ўниненг
Айдылбас сўуштинг шыразы угулган.
Көгөргөн корумнынг ўстинде ол
Көөркийин, байла, сананган болор.
Алтаин-нурдаг келген салкын
Ачу-жаштарын кургаткан болор.

ТОНИУКУКТЫҢ САНААЛАРЫ

Ышталган кийис айылдар бүгүн
Ырысты сакыйт, түбекти сакыйт.
Ышка жашталган кара көстөр
Ыраак жолдорго иженип көрөт.
Ээзи жок ээрлү аттар
Эмди кемнинг айылына жедер?
Тул келининг туйук кийимин
Ыйлажып туруп, келиндер кийер.
Адазы жокко айыл ээнзиреп,
Ак жалаңда жангыскан турар...
Атрак чачту кичинек уулчак
Айыл эжигинде сакып артар.
Оскө улустыг сүүмјизин көрүп,
Өксөп туруп, энелер ыйлажар.

Калканын, Алтайдын кырында
Канча эрлердин ады ундылар...
Чөлдө улу жегүлер керегинде
Чөрчөккө түңгей табыштар једет.
Је карган Тонйукук мыны тыгдап,
Јегүге күйүнбей, унчукпай отурат.
Каганнын бойл-баг тарханы
Канча јууларда јүрбеген деп айдар!
Бөрү башту маанылар алдына
Бөкөйгөн эди тоозы јок баштар!
Је олордон кандый туза?
Јенгдирткен јондор там ла тынғыт,
Эл эдип бириктирип те алзан,
Эки башка чачыла берет...
Кереге айылдын ичи бүрүнкий,
Кебистер калын, киш төжөк јымжак.
Келетен јерден кезерлер келбестий,
Кечеги јүрүм — ол кандый ыраак.
Јабыс тактанын үстине энгилип,
Јарыткыш алдында Тонйукук бичинет.
Келер үйелер билзин деп сананып,
Кереес сөстөрин албатыга јетирет.
Ончозы бичилген, ол өрө өңдөйип,
Бичиген сөстөрин ойто ло кычырат.
Өткөн јүрүмин эске алып,
Өчөмик көстөриле чаазынды ајыктайт:
«Мен — ойгор Тонйукук.
Табгач јеринде билгирге үренгем.
Кулда јүрген јонымды аргадап,
Кутлук көдүрген түймеенге киришкем.
Тенгери меге ойгор көгүс бергенде,
Тегин јерге мен не јүретем?

Көпти билбес каган да болзо,
Көдүрер деп мен кичеенгем.
Элтерес-каганның баг тарханы,
Иште мен кара теримди төккөм.
Түрк калыктын элин тыңгыдып,
Түни-түжиле уйуктабай жүргем.
Ол тушта Отүкенде эмес,
Куз-чугайдын чөлинде жатканыс.
Je бисти эбире бштүлөр курчаган,
Кара кускундар үстисте айланган.
Бир катап тогуз-огузтын
Биске бир кижизи келген,
Тогуз-огуз деп слердин жоныгар
Каган тудуп алган деген,⁷⁹
Каган десе Күн-Сенгунды
Табгач жерине ийген деп айткан,
Тонгра-Семи⁸⁰ тархан десе
Кидань⁸¹ жерине база атанган.
Ойгор Тонйукук тирү жүрзе,
Ол бисти өлтүрер дешкен.
Онын учун түрк калыкты
Жок эдер деп, олар шуушкен.
Мыны угуп, мен санааркагам,
Амырым ундыгам, уйкум ундыгам.
Ончозын эбире шууп көрөлө,
Ойгор мен каганыма айткам:
«Каганым, Огузтарды оодо согуп,

⁷⁹ 710 жылда тогуз-огузтар түймөп, түрктерден айрылып, бойлорына каган тудуп, оны Баз-каган деп адаган.

⁸⁰ Күн-Сенгун, Тонгра-Семи — уйгурлардын башкараачылары.

⁸¹ Кидань — эмдиги Маньчжуриянын кунчыгыш жанында жаткан албаты.

Отүкөн јериске көчүп алалык.
Анда бис элибисти јуујла,
Оног ойто јуулажып баштайлык...»
Тонйукук кычырып божойло,
Чаазынды толгоп, туура салат,
Күлер үспекчин оды јарыгында
Күрен чырайында көстөри кунугат.
Айылдын ичиле араай элбендеп,
Чындык Чамчы јенил базат,
Ага-бийдинг алдына эгчейип,
Аскап ажын экелип салат.
«Эйе, эйе, өйлөр болгон.
Эңилбес јарынду эрлер кайда?
Узак согуштардын мөңкүлик магы
Ундылып калар ба бис јок тушта?»
Ат-нерелү Күл-тегинле **КОЖО**
Алтаин-нурды ашканын сананат.
Кыргыз каганнын јерин јуулаган
Кышкы атаныш эмдиге ундылбайт.
Үч каган биригип алала,
Үзөргө сананган түрк укты,
Түндүкте кыргыз, түштүкте табгач,
Он октың бадышта каганы.⁸²
Сл тушта јол көргүзөр болуп,
Бир баскын јөп берген эди,
Кыргыстың јерине ажар ажуны
Билетем деп айткан эди.
Ак мөңкүлү тайгалар карын
Алыптар ырып, јол јазаган.
Тонйукук адын јединип,
Тоңуп, чарчап, ичкери барган,

⁸² Түргөштердин кааны.

Ак-Термел³: сууны кечеле,
Ак ажуларга ойто ло ууланган.
Жол баштаачы кижн мында
Жол көргүзеринен мойноп айткан:
«Аз жонымды түрктөр кырган,
Алатан бчим эмди келди.
Айлана калапту шуурган шуурып,
Көмүп салар жажына слерди.
Алтай-Сайаннын бу белинде
Ак сөөктөринг артып калар.
Жайым жаткан кыргыз албаты
Жажына мени алкап артар».
Аба тархан кылыжын уштып,
Азтын жүрегин өткүрө сайган.
Ак карга каны төпүлип,
Аз араайын чалкойто жыгылган.
Өлүп жаткан азтын көзінде
Оштөгөн каткызы артып калган.
«Каргыш слерге, бөрүлөр!» — дейле.
Каны оозынан төгүлип, тымыган.
Ох, азтар, жалтанбас улустар!
Айдын тун санаага кирет.
Айдын жарыгына жалтырт эткен
Бычактын мизи чике чийилет.
Тон алдында куйак болбозо,
Тонйукук кайдан тирү артсын.
Ат-нерелү эрдин сөөги
Ак кубар болуп артпай кайтсын.
Же түрк черү кайра бурылбай,
Кыргызстарга сестирбей жеткен.
Нени де билбеген уйкуда улуска

³³ Ак-Термел — Улуг-Хем, Енисейдин бажы.

Кенете коркушту табару эткен.
Бу согушта кыргыз каганнын
Эн жакшы алыптары олгөн,
Каган бойы канду чабышта
Түрк жуучылдын кылыжынан олгөн.
Бу жууда түрктөргө жүк ле
Жеткерди кайра эдерге болушкан.
Ол жөнүнүн жаңыс темдеги —
Кыргыз каганнын балбалы арткан.
Тонйукук араайын улу тынат,
Тонын жабынып, ары-бери базат.
Беелер сааган келиндер кожоңы
Ыраак жалаңнан шыгырап угулат.
«Чамчы, таш кезеечини кычыр», —
Тонйукук төргө чыгып, унчугат.
Көлөткө ошкоч жалчызы эжикте
Элбес эдип, жылыып калат.
Анча-мынча болбой туруп,
Алдырган кижини једип келди.
Ага-бийдин алдына эңчейип,
«Айдыгар, јааным, угайын» — деди.
Узун халатту таш кезеечин
Учалгак сагалын сыймай тудат,
Кара јелбер кабагы алдынан
Каганнын улу тарханын ајыктайт.
Тонйукук эмеш унчукпай отурала,
Бажын көдүрүп, араай үнденет.
«Бичикчи эр сен эдинг бе?
Јөбимди менин ук — деп ајдат.
Менин кересс эрмегим бу:
Таш бегине сөстөрүм бичизин,
Келер үйелер оны кычырып,
Обөкөлөр жүрүмин сананып жүрзин.

Түрк элдин магы мында, —
 Түрүп салган чаазын берет. —
 Аданын адага, баланын балага
 Артып калзын сөстөрис — дейт. —
 Таштын катузын жазап жанда,
 Сөстөр чокум, жарт болзын.
 Салкын, жагмыр, соок, изү
 Олорды качан да жоголтып болбозын. —
 Иш бүтсе, келип айдарын,
 Бойым кычырып, чокумдап көрөрим.
 Сен бичикчи, билгир кижги,
 Жастыра этпезинг, мен билерим».

Таш кезеечи мендеп чыгат,
 Табылу, араай эжикти жабат.
 Карган Тонйукук көзин жумуп,
 Катап ла жүрүмин эске алынат:
 «База ла жуу, база ла чак,
 Бадышта түргөш каган тыңыган.
 «Олорго удур жуулажып барбай,
 Гранды кичеер — деп, каган⁸⁴ жакыган. —
 Черүнийн бажында Инель⁸⁵-каган ла
 Тодоштын шады⁸⁶ турар» — деген.
 Каганын адынаи ончозын башкарап,
 Аба-тарханды база ийген.
 Же ойгор көгүстү Тонйукук
 Ончозын бойы башкарган эди.
 Алтуннын жыжына једип барала,
 Ичкери кайучылар ийген эди.
 Кайучылар келген, сштүлер

84 Капаган-каган 710 жылда Эрчиштин ол жанында түргөш черүзин оодо соккон.

85 Капаган-каганнын кичү уулы.

86 Тодоштын шады — Могилян, келер ойдо Билге-каган.

Жарыш чөлинде жуулат дешкен,
Каганга ийген элчиден десе
Кайкамчылу каруу келген:
«Отур. Ичкери барарга мендебе,
Каруулды тыгыт, кайучылар ий.
Бойыңды оодо согорго бербе.
Аба-тарханның сөзинен чыкпа».
Ле Топйукук черүни баштап,
Алтайдың кырларын ашкан эди.
Кара Эрчишти түнде кечип,
Түргештерге табарган эди.
О, коркушту кезиш болгон!
Түмендерге удур түмендер чураган.
Түргештердин жүс мун черүзин
Түрк черүлер оодо чапкан.
Тайгадый сөөктөр жаткан,
Талайдый кан анда аккан.
Тодоситор шады Күл-тегин
Жуучыл нерезиле өштүни кайкаткан.
Бис оморды сүрген ле эдис.
Чөл жаңгыс ла селеңдеп турган.
Аттар тоозынын Джейхун⁸⁷ суунын
Көк-жажыл толкулары жунган.
Түрк черүлер ол тушта
Темир-Капыгка⁸⁸ жеткен эди.
Бай Согдактын башчызы Сук
Жүзүн жөөжө жетирген эди.
Сары алтын, ак мөнүн,
Жараш келиндер, жаш кыстар.

⁸⁷ Сыр-Дарья.

⁸⁸ Темир-каалга, Памирдин кырларында Иран жаар өдөтөн
өткүш.

Ончо экелген ол јөөжөнни
Кем тоолоп бажына чыгар?
Каандыктын күчин бийиктедерге
Кара теримди төккөм мен.
Түрк элимнин јайымы учун
Кызыл канымды төккөм мен».
Тонйукук өрөөнү туруп,
Үйдөгү чыгып, амырап базат.
Каган тергезинде күүлеген табышты.
Сүүнчилү үндерди тыгдап турат.
Јиит уулдар аттарын ээртеп,
Адаларын, агаларын уткып барат.
Олордын омок кожондору шынгырап,
Чөлдүн үстинде булуттар агарат.
Гобидегү соккон јылу эзин
Кычкыл өлбөгдөр јыдын экелет.
Сууны жакалай карагай агашта
Мөңкүлик үндү күүктер эдет.
Өскө өй, өскө алып-кезерлер.
Каргандардан Тонйукук арткан.
База кайда да Эрчиш јанында
Бажы кажайган Кели-Чур турган.

ТАБГАЧТАН КЕЛГЕН ЭЛЧИ

Багынбас аймактар бажын эгилтип,
База ла каганның алдына келет.
Гоби чӧлинин ары жапында
Коркушту жуу болгон дежет.
Табгачтын черүзи анда кырдырып,⁸⁹
Тайгадый сӧӧги артып калган.
Түндүк, түштүк жерлерге магы
Чанъаньда жаңы сүме табылып,
Чаныга онын элчизи түжет.⁹⁰
Алтын, мӧгүн, торко коштогон

⁸⁹ 720 жылда Күл-тегин Табгачты жуулаган.
⁹⁰ 722 жылда Табгачтан элчи келген.

Ачу чыгырышту төблөр келет.
Табгач элчининг тили тату,
Сбсти сөскө јөрмөп илет.
«Тегери уулы ийген сөзи», —
Јабыс энчейип бичик берет.
Тонйукук бичикти кычырып көрөлө,
Төмөн көрүп, унчукпай сананат.
Јаан табышту јыргал ортодо
Јангыскан арткандый ол отурат,
Улу ороонног элчи келген,
Онын учун база ла јыргал.
Алтын чолслу чинмери кийген
Алыштар чырайы кызыл марал.
Табгач каганы сүмелү Сюаньцзун⁹¹
Уч түркке кычыру ийет:
«Тайшань кырда такылта эдетем,
Келип турушкар, кезерлер», — дейт.
Ол Билге-каганды, Күл-тегинди,
Тонйукукты өргөбзине кычырат.
Оног оморды олјого алып,
Божотпозы кажызына ла јарт.
Эргезинде элчини өргөбгө алдырып,
Эптү-јакшы куучын өткүрлейт:
«Кайран слер каганга айдыгар:
Карууны бойыс ийерис» — дешкилейт.
Албаа, кумдусла сый берип,
Атқарып ийгилейт Јаан элчини.
«Арслан оозына бажын сугатан
Аамай эмезис бис эмди».
Је элчи атанар алдында
Билге-каган ого айткан:

⁹¹ Сюаньцзун — Китайдын императоры.

«Каган Сюаньцзун кызын берзе,
Канайып мен барбайтам?» — деген.
Ол кызын качан да бербези
Ончозына эртеден јарт болгон,
Је ол тушта Табгачка барбаза,
Олор бурулу деп кем бодойтон?..
Чөл јаландар чечекле бӯркелип,
Чөрчөктий јараш кӯндер келет.
Алтаин-нурдын агашту кырына
Алтын кӯк келип, јайнулу ўнденет.
Каган кырларда јайлуга кочуп,
Кандыкту јаланда өргөөзин тургузат.
Ат буулайтан алтын чакылар
Ак өргөөнинг јанында мызылдайт,
Амыр келген көк чөлдөргө
Алкыш болзын, кожондор јангырайт.
Аштаган улус сүтке јединип,
Аркыт, сабалар толу тургулайт.
Арыган аттар эмди семирер,
Алтайдан, Калкадан алыптар келер,
Тарбагатайдан басмал тархандар
Билге-каганга калан јетирер.
Јери-јуртын јылыйткан улустар
Јердин ўстинде аштап базар,
Түрк черүлер өткөн јерде
Түрениден артык не артар?
Онын да учун аймактар түймеп,
Олорго удур турары јолду.
Је бупүн улу чөлдөрдө
Көк бөрү, көк түрк күчтү..
Јаңыс ла јай кулга да јыргал,
Аркыт та бышса, аштабай јүрер,
Той болгон јерге келзе,

Торсук-томук ого једжер.
Алтаин-нурда ак өргөөгө
Атту улустар күнүг ле келет,
Ыраак јондордон сыйлу элчилер
Лыйык тууларды ажып једет.
Чакпынду сууларды эм јакалай
Чаңкыр айылдар ышталып турат.
Эмчеги саамчыган беелер киштежип,
Јалдары јайылып, јалангла маңтайт.
Билге-каган тектир кырга
Алып шадтарла јойу чыгат.
Ак сагалду каргандар мында
Арчын, сүтти тудунган барат.
Јиит уулдар олордон озолоп,
Јергелей туруп, кожондоп базат,
Алтын тагылды олор көдүрүп,
Ак чечектү тепсенге чыгат.
Улу мүргүл. Тенери такыйтан,
Јенүлер берген көк тенери!
Уй улус ого барбайтан,
Ару уулчактар — адалар кереги!
Јажыл туунын тектир бажы
Јайканып уткуган жүзүн чечектер,
Эбире јайылган јеринди көрзөң,
Эт жүрегин кожондоп сүүнер.
Көк өлөңгө јергелей отуруп,
Көк түрктөр мүргүп баштады.
Алтын тагылга арчын өртөп,
Таш тагылына күндүзин салды.
Билге-каган тенерини алкап,
Билбес тилле сөстөр айдат,
Ак чечекти үзе соголо,
Айакта сүттен үрүстөп чачат.

Табакта эттег ууштап алып,
Төрт талага эбирип чачат,
Арчынду отко үстег уруп,
Ак-жарыкты алкап турат:
«Ай канатту куштар жизин,
Алкыш сөзис теңериге жетсин.
Алтын тагылда ак жалбышты
Төрөл теңери бийиктен көрзин.
Түмендериске ийде берген
Түрк теңери, о көк теңери!
Оштүлеристи жеңерге болушкан.
Өрө турган улу теңери!»
Чанкыр ышту тагылды эбирип,
Чачы желмек түрктөр кожоңдойт.
Алтаин-нурдын бу үстинде
Ару теңери амыр көбөрөт.
Толгоп койгон чаазынды чөйип,
Тонйукук нени де кычырат.
Теңери берген жеңүлөрдү тоолоп,
Темир алыптар адын адайт...

* * *

Эңир. Өргөдө үч түрк,
Табгачтан база ла элчи келген.
«Аттар беригер, торко берерис,
Амырдын өйи келди» — деген.
Канча жүндөргө жүргал эдип,
Каган элчини бийик уткуган.
Ивили, комус үни жыгырап.
Литаврлар шыгырап турган.
А эмди үч улу түрк
Айдар элтү карууну сананат,

Калың чаазыңга жөптөжү сөзин
Катап-катап бичип турат.

Т о н и у к у к

Жөптөжү биске тузалу,
Амыр саду баштал жат.
Табгач торко — ол алтын,
Биске керек болуп жат.
А аттар биске табылар,
Элден каланга аларыс,
Табгачтарга олорды
Бийик баалап садарыс.

К ү л - т е г и н

Түрк черү нени эдер?
Табаруларга барарыс.
Карлуктардын аттарын
Кангайга айдап саларыс.
Жууга жүрбсзеес, улустар,
Жыда тудары ундылар,
Кында кылыштар татайла,
Кызыл тыныс кыйылар.
Жаңы өскөн үйени
Жаан тархандар үретсин,
Оок-теек жууларда
Олор капшай темиксин.

Б и л г е - к а г а н

Амыр керек, Күл-тегин,
Аймактар түймөп чыкпазын,
Же биске бакпаган жондорды

Тонозо до, ол кайтсын.

Тонйукук

Күл-тегинниң сөзинде
Бир жаан учур бар:
Лүрүм кылыш мизинде,
Оны кынга сукпагар...

Билгекаган

Айдарда, жөптөжү жазалган,
Тенгери үнисти јарт уккан...
Элчи эртен атанзын,
Гранда саду башталзын.
Табгач торко — ол алтын,
Алтын-каганның ийдези,
Эбире јаткан элдерди
Јенгериңиң сүмези...
Андый да болзо, черүни
Алыптар бүгүн тыңытсын,
Таш шибееңиң арјанда
Табгач туруп чыкпазын.
Эбире түңей ле бштүлер,
Эл јобош деп бүтпейдим.
Түргештердиң каганы
Тыгып келген, билерим,
Кара Эрчиште карлуктар
Катап ла ойто тыңыган.
Тогуз-огуз бегтерге
Ижемји база ас арткан.

Тонйукук

Табгач ла өрө турбаза,
Арткандары неме эмес.

Түймеерин сүүйтен аймактар
Баштарын өрө көдүрбес.
Je Табгачтың алтыны
Эл ортодо нени этпес?
Өштөштинг одын күүдүрүп,
Өлүмди канай экелбес?

КУЛ-ТЕГИННИНГ ӨЛГӨНИ

О, улу түбектү, коромжылу жыл
Түрктердин жаркынду күни ашкан.
Кой жылда, он жетинчи күнде,
Күл-тегин кенете јада калган.
Алып-баатыр неден өлгөн?
Ак-жарыкта кем де билбес.
Калганчы өйдө карык жүретен,
Кандый жобол эрди кеспес?..
О, көк түрктөр, ыйлагар,
Көрүнбес ойто күнибис.
Өштүлөрдү жоткондоп,
Өлтүргенин көрбөзис!
Алтай, Кагай, Гоби чөл,
Эрчиш, Орхон, Керулен!

Мындый улу түбекти
Көк теңери не ийген?
Ыйла, алып, карган-жаш,
Кызалан ойдо кем корыыр?
Турк элдин баатыры,
Черүни баштап кем барар?
Керек: десе бшүлөр
Кезердин блүмине кунуккан.
Оскө каандар элчилерин
Өргөбгө бүгүн аткарган.
Ый-сыгытты төгөргө
Ыраактан олоп жуулган,
Карыкканын элге жетирип,
Канча алыптар отурган.
Удар-Сенгун Татабан,
Табгачтан Лю Сян келген,
Тоозы жек жөбжө,
Алтын-мөңгүн жетирген.
Тибеттин каганы болөзиле
Жирме төөлү кош ийген.
Бадышта жондордон Согдак
База элчилер аткарган,
Бухарадан Нек-Сенгун
Ус улустар эжелген.
Түргөш каганнан Махрач,
Кыргыстардан Чур-Тардуш
База мында келгендер,
Байкан тартып ийгендер,
Мөңкүлик кереес жазаарга
Табгачтан ус келген.
Экче таштарга сөстөрдү
Эки тилле бичиген,
Ол бичиктү таштарды

Орхон жанында мен көргөм.
Лебрен бйдинг эрмегин
Жетире очдоп болбогом.
Ол бйлэрдиг кебери
Көзиме бозом көрүнген.
Күл-тегиннин жүрүми
Бу таштарда бичилген.

* * *

Ол тушта каган өргөбзи
Орхон суунын жанында турган.
Эбире элбек чөл жаланга
Кара агаштый калык жуулган.
Ак жалаңда жергелей
Алтын куйакту алыптар турат,
Бөрү башту чанкыр маанылар
Чөл салкынына элбиреп жайылат.
Алып сөөгин ак торколо ороп,
Ак кийиске каргандар салат.
Алтын чололу кебисле жаап,
Алыптар жалаңга апарат.
Билге-каган, шадтар, бийлер,
Оскө жерлердег келген элчилер
Сөөк өртөйтөн жерди эбире.
Түнүрлер десе кунукчыл кункүлде!
Төрт талада алтын тагылдар,
Анда арчыннын чанкыр ыжы,
Күлөр жулаларда ак жалбыштар,
Кожонду ыйдыг ачу шыгырты.
Тегериге кара ыш чөйилет,
Кезер сөөги агару жалбышта.
Кара бажын калык энчейтет,
Каандык бугун ый-сыгытта.
Канча катар блумнен айрыган

Калапту баатыр эмди жок,
Эбире жаткан бшитӱнкӱй јондор
Очӱп јуулаардаг маат жок.
Андый да болзо, тӱрктерде
Эмди де кезерлер бар.
Тӱлӱстӱр шады Йоллыг-тегин,
Оштӱлер, ошон слер коркыгар!
Тӱрктер тӱнгеј ле кӱчтӱ,
Онын учун элчилер келген.
Је бир элдинг улузы јиижип,
Каандык ӱлӱрин кем сескен?
Ак јалбышка каган кӱрӱп,
Ачу-коронго бастырып ыйлайт:
«Ат-нерелӱ ийним, баатырым,
Ак-јарыктаг ырап калт!»
Онын јӱрген јӱрӱмин мактап,
Ол јаркынду сӱстӱр айткан.
Ол куучынын эки тилле
Оодылбас ташка бичип салган.
Ол тушта Чанг-Сенгун
Ташка артабас сӱстӱр бичиген.
Оныла келген устар, јурукчылар
Кезерге кереес туткан.
ӱргӱӱ устин јылтыр ташла
Кӱнге чагылтып, олор јапкан.
Ак стенеде јуулар јуралган,
Эжикте мрамор кочкор турган.
ӱргӱӱгӱ барган јолды јакалай
Бийлер сӱрлери чубашкан.
ӱргӱӱ ичинде таш тагыл,
Такылта јери јазалган.
Мрамордон Кӱл-тегин сӱри
ӱйинин сӱриле коштой турган.

Айланып түгенбес өйди темдектеп,
Таш черепаха эжикте жаткан.
Онын үстине бичиктү ташты
Билге-каган бойы тургускан.
Бу өргөө кижикийик жылда
Жетинчи айда тудулган,
Күл-тегин төртөн жети жаштуда
Өлди деп бичип салган.
Ол күн Орхоннын жаында
Оттор күйгөн, ыштар чөйилген,
Кара казандарда эттер кайнаган,
Жуучылдар башчызын эске алынган.
Канча катап жууда жүргөн
Карган алыптар мында ыйлашкан,
Келиндер кара чачтарын жазып,
Калакту-сыгытту кожондор чөйгөн.
Салымды көк тегери билер,
Сагалы ак жаандар айдышкан.
Түмөн оттор түниле өчпөй,
Элбек чөлдө элбиреп жарыган.
Калапту кезер көп жууларда
Канча кире өштүлөр өлтүргөн.
Ол улустын таш сүрлери
Эмди сөөкти эбире туратан.
Онын учун таш устарына
Амыры жок иштеерге келижет.
Канча-канча сүрлөр эдип,
Каган берген жакылта бүдүрлейт.

Карган ус

Эй, уулым, эмеш тыштаналы,
Эртеп де эдип салбас па мыны?

Өлгөндөр кайдаар мендейтен эди.
Жаман көрбө мени, о көк теңери!..
Орхонның жанында одуларды көрзөн,..
Анда кандый улус жок деп айдар.
Элдин көбин көрзөг, көрзөг,
Буулары агарган күлөр казандар...
Эдегин кайра кыстанган эрлер
Эремик беелерди сойгылап ла жат.
Канча күнге кара будун
Каган күндүзине семирп жат.

Л и н т у с

Ак кемирчек ол өргөөлөрдө
Алты каганның элчилери токтогон..

(Иштенет)

Анда каруулар тың,
Анаар мени божотпогон.
Ончозы чинмери, кумдус кийген,
Ширееге жуук эрлер дежет.
Билге-каган коркушту карыгып,
Оорый берген деп база айдыжат..
Көзи бүтти. Оозы артты,
Акыр, оны ырып ийейин.

К а р г а н у с

Ой, белим оорыйт! Карыдым.
Линт болзом, калак ла калак!
Бүгүн мен кем? Балбалчы..
Өлгөндөр сүрин жураачы..

(Оптоп керилет. Ташка отурат).
Эмдиги эл ол эл бе, уулым?
Эрлер күлүктери таштар болды,
Эрженелер жакшызы жал жастанды.
Эмди калганчы кезерис болди. Ой!
Салым, салым, кем билер?
Бистин сөөгистин үстине
Эдекче ташты кем чогор?

Л и н т у с

Оозы чала тыртык болды, аба,
Кижги, калак, түбекке түшкей.
Же кайдалык, болягой...

К а р г а н у с

Андый ла бүдүштү кезер эди.

Л и н т у с

Ой, суузап турганымды
Оозыбыс жибидип ийели бе?

К а р г а н у с

Экел, экел, уулым,
Иоллыг-тегин ийген,
Жон баштайтан каган ийген.
Казыр ла сүмелү шад..
Калак! Кем де келип жат.
А-а, койчы Колтык эмтир,
Коркор неме жок эмтир.

Ј и и т у с

Слер көпти көргөнбөр, аба,
Көп согушта турушкан деп уккам.

К а р г а н у с

Јууда анда не јакшы?
Олүм, шыра, кыйын, чак...
Эмди јеристинг бу үсти
Сөөктөрдөнг чек ле ак.

К о л т ы к

Бу кемниг сүри, устар?
Калпык оосту кандый эр?

К а р г а н у с

Сендий јараш эмес, Колтык,
Оның учун оозы тыртык.
Ме, аракыдан ичип ий,
Ага-шадты эзеп ий.

К о л т ы к

Картадан торт ло кайыктым,
Эттен торт ло эзирдим.
Бий өлзө, кулга јакшы,
Кул өлзө, бийге јакшы.

Ј и и т у с

Сенен не астам, Колтык?

К о л т ы к

Ой, ой, жастырдым!
Ооско кирген сөс айттым,
Кат-бийге жетирбегер,
Кара бажымды кестирбегер.
Ой, ой, тенегим, тенегим!
Каганым учун каным берерим,
Элим учун эдим берерим.

К а р г а н у с

Коркыба, Колтык, коптоор кижн жок.
Же тилин тутпазан, бажын жок...
Шылырт эткен суу талайга барар,
Шымырт эткен сөс каганга угулар.

К о л т ы к

Кой кабырып жүреле,
Корумдарды көп көрдим.
Азийгы алыштар сөөгинде
Алтын бар деп, мен билдим.
Казып көрөлик пе, карган?
Жерде не ле жаткан.
Алтын тапсаас, байыырыс,
Аба-тархан болорыс.

К а р г а н у с

Токто ло токто, Колтык,
Бажын, калак, базылды.
Алтын бедреп турала,

Аркан бугун сойылды.
Арајаннаг уруп ич,
Айга, кунге суунип кор.
Артканы не де эмес,
Андый, андый, нокоб.

Жиит ус

Аба меге куйак јазаган,
Ару болот кылыш јазаган.
Јагыс ла жүгурук адым јок,
Алып болгон магым јок.

Карган ус

Канайдар сени, јееним,
Калтар адымды берерим.
Јалтанбазан, аргымак табылар,
Јалтанзан, баш јылыяр.

Жиит ус

Алкыш болзын, аба.

Карган ус

Алкыш айтпа, јаманым
Сеге бугун јетти ошкош,
Јууга јуруп ол калзан,
Карыгарым бош.
Је эр киндикту сени
Элге ийбей канайдар?
Аба-тархан туней ле

Черүге сени апарар.
Түрк кижини тенери
Атту эдип жайаган,
Он колы кылыштын
Сабын тударга жайалган.

К о л т ы к

Коројоннын жакшызын!
Кожондоп ийейин бе, кайдайын?

* * *

А ойгор Тонйукук кайда?
Эткен керектери онын улу.
Ол керегинде жебрен бичиктер
Меге бүгүн нени де айтпады...
Та кичинек корум алдында
Тегин тархандый Јобош тымыган,
Та ого тургускан кереести
Оштүлөр бускан, өйлөр баскан?
Көгөргөн ажулар белине тебеле,
Көк өзөктөр түбине көрдим,
Эгчек туулардын алдына келеле,
Эмеш тыгдап, унчукпай өдөдим.
Айландыра жайылган Азия Јеримнег
Албатым кайда бүткен? — дейдим.
Түрк деген адын ундыйла,
Түймөп барган учурын биледим.
Түрк ойгоры Тонйукук кайда?
Түндөр меге каруу бербейт.
Түмөн жылдардын түбине каразам,
Тирү кижинин кебери эзелбейт.
Корумдар жанында кезер таштар

Кобылар сайын унчукпай турат.
Таш эринде кандый да күлүмжи,
Таңытпас санаазын бистенг жакырат.
Гоби Алтайдын ошкы кырларында
Колында чөбчөйлү алыптар турат,
Айланып келген чөбчөйдү алала,
Ак-жарыкты ундып салат.
Алтай жеримниң салымын сананып,
Ак сындарды чарый базадым.
Жес тайакту Жибелек эмеген,
Жебрен бйлорди көргүскер дейдим.
Күлер тайганын ээзи эмеген.
Күлер түгүрин күнге көдүрет,
Түш жеримде көрбөгөн улустын
Түлтүйген кеберин меге көргүзөт.

ТУБЕК

Кул-тегин ле Тонйукук
Кумуш жерге атана берген.
Улу обокко кагандар алдына
Сунелери, байла, жеткен.
Эмди ширееде Билге-каган,
Элди билгир ол башкарат,
Эки улу чоккори жокто
Эригип калган жангыскан отурат.
Поллыг-тегин — онын уулы
Копти билер, бичикчи, ойгор.
Келер байдө не болорын
Кемжип оны канайып чотоор?
Ширееени эбире бий тархандар
Каган керегине бүгүн чындык.

Эртен кемзи де садышып ийер,
Нем де төлөөр каганнан артык.
Эрчиштең ала Боклиге жетире
Ээлер эмди түрктөр болот.
Же чөлдинг жайымын жарадып болбой,
Чөкбөй Табгач ойто тартыжат,
Жегип болбогон жондор жерине
Жегинде бычакту өлтүрөөчи ийет,
Сары алтынла улусты жалдап,
Сайгак сөстөрдү жонго жайат.
Кидань башчызы Кэтугань
Түрк калыктын отогына кирген,
Табгачтардыг он мун черүзин
Түнкер деп кырда оодо чапкан.
Же Табгачка жалданган Өлтүрөөчи
Жалтанбас эрдинг мойынын кескен.
Ак жалаңда жегип болбосто,
Алтынла жалдап, өлтүрөөчи ийген...
Онынг учун өргөөниң каруулында
Чындык түрк жуучылдар турат.
Каганның алдына келген кижини
Канча-канча шинжүүлөр өдөт.
Табгач жеринде элчиге жүрген
Тархан-бий келген дежет.
«Каганга айдар сөзи бар» —
Каруул бажы жетируү эдет.
Каган бүгүн жаңыскан,
«Кирзин» — деп жөп берет.
Торко тоны толголып,
Ак өргөөгө тархан кирет.
«Эзен, тархан, өрө өт, —
Каган оны жанына кычырат. —
Табгач жеринде не жүрет?

Куучында» — деп унчугат.
Алтын такта жылдырып,
Аш экелип салгылайт,
Каганга чаптык этпеске
Капшай уйдег баргылайт.
Тархан-бий жылбындап,
Такта жанында отурат,
Табгач жеринде солунды
Табылу ол куучындайт.

Т а р х а н - б и й

Слердег, улу каганым,
Сюаньцзун коркып жат.
Турктерге бис табарзаас,
Тубек болор деп айдат.

Б и л г е - к а г а н

Ээ, кейленбе, тархан-бий!
Сюаньцзун жуучыл, сүмелү.
Керектин чынын ол айтпас,
Будунбес, туйук санаалу.

Т а р х а н - б и й

Билбей турум, каганым,
Калай көргөн болорым ба?
Je бистин эл тыңыган,
Табгачты барып жуулабас па?

Б и л г е - к а г а н

Лок, жарабас. Ой өскө.
Каганның черүзи көп пө?

Т а р х а н - б и й

Черү көп, же жүдек.
Атту черү жетпей жат.
Түргөш, кыргыз кагандар
Элчилер база ийип жат.

Б и л г е - к а г а н

Онызы коомой, тархан...
Ойто ло чак башталат па?
Амыр-энчү бузулып,
Алыптар каны агат па?

Өргөдө тымык, жажытту
Куучын мында өдөт.
Көргүр каруулчык тышкары
Эбирседе ширтеп көрөт.
Бүгүн та неге де качажып,
Иоллыг-тегин андап барган.
Онын учун Билге-каган
Элчини жагыскан уккан.
Кайра көргөн каган айагына
Каргышту тархан корон урат:
«Эртен келеле, ончозын
Айдайын», — каганга бажырат.
«Эйе, бар, тархан,
Эртен ойто келерин,
Иоллыг-тегинге ончозын
Жарт куучындап берерин».
Торко тоны толголып,
Тескерлеп тархан чыгат.
Көп катап бөкөйип,

Көрмөс жоголын калат.
Тархан чыгарда, каганның
Кенете тыныжы кыскарды,
Табгачка садыган тархан
Корондогоны жарт болды.
«Эй, бери, каруулчык жааны!..
Эжик ачылып, тутун кирди
«Уктым слерди, улу каган», —
Ичкери базып, жабыс энчейди.
«Табгачтаң келген тарханды тут!
Ол мени өлтүрүп салды!..
Алыштарды кычыр, шадтарга айт.
Каганыгар бүгүн өлүп жады.
Иоллыг-тегин уулымды алдыр,
Каандыкты капшай колына алзын.
О жүрегим, о жүрегим, согул!
Ого жүк таң атсын...»
Каган чалкойто жыгылып,
Калакту-ачу кыйгырат.
Онын оозына сүт уруп,
Ончо улус шакпырайт.

Билге-каган

(Төжөктөн бңдөйип)

Түрк эл, сөзимди ук!..
Слер шадтар, тархандар угугар!
Каандыгыс жеткер алдында
Иоллыг-тегин уулыма багыгар.
Эл-жоныста чак табылды,
Эдегиске жетире кан уймалды.
Өштү көптөйт, өштү корондойт.
Көзим караңуй, көксим кородойт.

Садынган тарханды бери экелгер,
Јетинчи үйеге јетире кескер!
Каан корондош кандый эмтир,
Кажы ла кижинин јүреги шимиреер...

Садынган бийди сүүртеп әкелип,
Алтын ширеснин алдына чачкылайт.
Ончо төрөөнин, балдарын, үйин
Кижнн өлтүрер јерге јуугылайт.
Кара агаштый јон шык әдип,
Карарып калган кыймык јок турат.
Каганнын коркушту сөзин угала,
Куйка баштары шимиреп калат.
Көк тенгериге күн көдүрилип,
Көскө канду булут тартылат,
Өлүп брааткан каганнын алдында
Өлтүрөөчниннн бажы кезилет.
«Ончо угын јок әдигер», —
Оозы көгөрнп, каган унчугат.
Өлүп брааткан өчөмик көзиле
Өштүзин каргап, ширееге јыгылат.

* * *

Түрктер бой-бойыла өлүжип,
Түймеген әл чачылат.
Каганнын угы үзүлип,
Кандалган ширее аңтарылат.
Эрчиш јанында Кели-Чур,
Әбире карлуктар, карлуктар.
Јуу-согуш кыйгылу,
Кем келип болужар?
Эркин баштапкы чийүде
Карлуктарла чабыжат.
Канчазын кыра чабала,

Бойы кандалып жыгылат.
«Эркин! Уулым! Сениле!» —
Кели-Чур ачу кыйгырат.
Кылыжын өрө көдүрүп,
Оштүлөргө удурчурадат.
Агарган чачы жайылып,
Ат үстинең чабыжат.
Карлуктардын баштары
Кандалып, туура чачылат.
Же көксинен жыда өдөрдө,
Көгөрүп тенери аңданат.
Алыптардын үстине
Карган баатыр жыгылат.
Аттар онын үстиле
Мантап, мантап барып жат.
Бөрү башту көк мааны.
Калганчы катап жайылат.
Кели-Чурдын көзине
Кеен чөлдөр көрүнөт,
Алтайдан келген баатырдын
Кожоңы шыгырап жоголот.
Бөрү башту маанызы
Бөккөйүп жерге жыгылат.
Оныла кожо жажына
Алыптын көзи жумулат.

* * *

Көк корумдар шымыртын
Кызыл энирлерде тындайдым,
Күрөө таштар жанынан
Күмүш үйгөн табадым.
Алтын чылбырын үзеле,
Аргымак аттар жүрүп калт,

Ай такалар истери
Ажуларда артып калт.
Кул-тегинниг сүүжи
Күн алдында артып жат.
Көк теңери түбинең
Көңкөрө жылдыстар көрүп жат.
Кели-Чурдын кебери
Кеен Алтайда жүрүп жат.
Кайкалду алтай чөрчөктө
Мөңкүликке артып калт.

1970—71 ж. ж.

60 АКЧА